

A Field Study on the Effect of Religious Understanding on Work Life

Mehmet Halit Akdemir^{1,*},

¹ Ministry of Education

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 09/02/2024

Accepted: 10/10/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Work Life, Religion and Secularization: The Case of Siirt", supervised by Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK (Ph.D. Dissertation, Erciyes University, Kayseri, Turkey, 2023).

Bu çalışma için etik kurul onayı Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 23/02/2021 tarihli ve 80 numaralı kararı ile alınmıştır.

ABSTRACT

Religion, that determines human relations in many areas of social life, also affects economic relations, which is one of the most basic activities of human beings. Thus, in addition to financial structures, religion would also have an impact on economic activities. For this reason, social scientists could not overlook the relationship between economics and religion. As an important social scientist, Weber claims the thesis that a characteristic religious understanding would bring modern capitalist enrichment, but then, the combination of religious values and rational economic interests would lead to secularization. The importance of religion in the contemporary world has revealed the inaccuracy of this classical form of secularization. Despite the passing many years, the fact that religion continues to be an important factor in determining social relationships has recently awakened the interest of academics in the relationship between religion and economy. Since the actors of the economic success that attracted attention after neoliberal policies in Turkey are associated with the Islamic identity, it is seen that such studies are generally carried out in certain environments. Accordingly, the results are based on the members of organizations that are thought to function to provide social capital to the segment of society associated with the Islamic identity. In addition, these studies particularly focused on the religious belief motivating entrepreneurship but they neglected its dimension reflected in other areas of work life. However, to better understand the relationship between religion and economy, there is a need for research that will focus on the reflections of religious beliefs in all areas of work life, regardless of economic development or a certain conjuncture, including different layers of society. For these reasons, we expect that our study will contribute to the literature. This study, which uses the qualitative research method, aims to understand and describe the manifestations of the religious understanding of businessmen operating in Siirt province in work life, based on the data collected through semi-structured interview technique. In accordance with this main purpose, we aim to seek answers to questions related to the perception of religion and religiosity, religion as a source of motivation for the study, and religious influence on economic attitudes and behaviors. The findings indicate an entrepreneur profile that emphasizes rationality, has positive feelings about getting rich, tries to adapt to modern economic conditions, and reconciles this with his religious belief. New interpretations and approaches developed in the tension experienced in the encounter between the religious and the secular also support this effort at harmony. In addition, the fact that the participants' positive feeling about earning money is subject to the condition of compliance with halal and haram and the emphasis on the Ahi tradesman culture is in line with traditional Islamic work ethics.

Keywords: Sociology of Religion, Religion-Economy Relationship, Religious Understanding, Religious Influence, Work Life, Work Ethics

Dini Anlayışın İş Hayatına Etkisine Dair Bir Alan Araştırması

Süreç

Geliş: 09/02/2024

Kabul: 10/10/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Bu çalışma Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK danışmanlığında 15.12.2023 tarihinde tamamladığımız İş Hayatı, Din ve Sekülerleşme: Siirt Örneği başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye, 2023).

ÖZ

Toplumsal hayatın birçok alanında insan ilişkilerini belirleyen din, insanoğlunun en temel faaliyetlerinden biri olan iktisadi ilişkileri de etkilemektedir. Bu durum iktisadi faaliyetleri salt iktisadi yapının belirlediği bir alan olarak görme yerine dinin de etkisinin olabileceğini göz önünde bulundurmaya gerektirir. Bundan dolayı iktisat ve din ilişkisine toplum bilimciler kayıtsız kalamamıştır. Bunlardan biri olan Weber, karakteristik bir dinî anlayışın modern kapitalist zenginleşmeyi getireceği ama sonrasında dinî değerler ile rasyonel ekonomik çıkarların birleşmesinin sekülerleşmeyi doğuracağı tezini öne sürmüştür. Günümüz dünyasında dinin sahip olduğu önem, sekülerleşmenin bu klasik biçiminin isabetsizliğini ortaya koymuştur. Dinin aradan geçen zamana rağmen toplum ilişkilerinde hâlâ önemli bir dinamik olarak varlığını sürdürmesi, son zamanlarda din-iktisat ilişkisine yönelik akademik ilgide tekrar bir canlanmaya sebep olmuştur. Türkiye’de neoliberal politikalar sonrasında dikkat çeken iktisadi başarının aktörlerinin İslami kimlikle anılmasından dolayı bu tür çalışmaların genellikle belli muhitlerde gerçekleştirildiği, ulaşılan sonuçların da İslami kimlikle anılan söz konusu kesime sosyal sermaye sağlama işlevi gördüğü düşünülen kuruluşların üyelerine dayandırıldığı görülmektedir. Ayrıca bu çalışmalarda dini inanç, özellikle girişimciliği motive eden boyutuyla ele alınmış, iş hayatının diğer alanlarına yansıyan boyutu ise ihmal edilmiştir. Hâlbuki din-iktisat ilişkisini daha iyi anlayabilmek için iktisadi kalkınmadan ya da belli bir konjonktürden bağımsız olarak iş hayatının tüm alanlarındaki tezahürlerine odaklanacak ve toplumun farklı katmanlarını içine alacak araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Bu nedenlerden dolayı çalışmamızın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Nitel araştırma yöntemini kullanan bu çalışma, yarı yapılandırılmış mülakat tekniğiyle elde edilen verilerden yola çıkarak Siirt ilinde faaliyet gösteren iş adamlarının sahip olduğu din anlayışının iş hayatındaki tezahürlerini anlamayı ve betimlemeyi amaçlamaktadır. Bu temel amaca uygun olarak din ve dindarlık algısı, çalışmanın motivasyon kaynağı olarak din, iktisadi tutum ve davranışlarda dini etki konularıyla ilişkili sorulara yanıt aranmaya çalışılmaktadır. Elde edilen bulgular, akılcılığa vurgu yapan, zenginleşmeye dair olumlu duygular besleyen, modern ekonomik koşullara uyum sağlamaya çalışan ve bunu dini inancıyla bağdaştıran bir girişimci profiline işaret etmektedir. Dini olanın seküler olanla karşılaşmasında yaşanan gerilimde geliştirilen yeni yorum ve yaklaşımlar da bu uyum çabasını desteklemektedir. Bununla birlikte katılımcıların para kazanmayla ilgili sahip olduğu olumlu duygunun helal-harama riayet koşuluna tabi olması ve Ahilik esnaf kültürüne vurgu yapılması ise geleneksel İslami iş ahlakıyla uygunluk göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Din-İktisat İlişkisi, Dini Anlayış, Dini Etki, İş Hayatı, İş Ahlakı

^a mhakdemir@hotmail.com

 orcid.org/0009-0001-1201-9951

Citation / Atıf: Akdemir, Mehmet Halit. "Dini Anlayışın İş Hayatına Etkisine Dair Bir Alan Araştırması". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/2 (Aralık 2024), 640-665. <https://doi.org/10.18505/cuid.1434549>

Giriş

Din-iktisat ilişkisinin analizinde sıklıkla toplumların nüfus, toprak, sermaye gibi maddi dayanağını oluşturan maddi kültür ile inanç, norm, dil ve değerler gibi kolektif bilincini oluşturan manevi kültürden¹ hareket edilmektedir. Zamanının en etkili iktisatçılardan olan Marshall, bu hakikati ifade etmek için din ve ekonominin dünya tarihinin iki büyük şekillendiricisi olduğunu ifade eder. Ekonomi bilimini düşünen insanların incelenmesi olarak gören Marshall, insan karakterinin iş hayatı ve bunun sonucunda elde ettiği maddi olanaklar tarafından belirlendiğini belirtir.²

Marshall'ın ifade ettiği bu gerçeğin yanında iktisadın iki önemli unsuru olan üretim ve tüketimin duyguları, değer yargıları, üzüntü ve sevinçleri olan insan öznesi tarafından belirlenmesi, iktisadın toplumsal bağlamdan ayrı salt nesnel bir gerçeklik olarak görmezden gelinemeyeceği, aksine onun entelektüel bir faaliyet³ olarak sosyal eylemin önemli bir türü olarak hesaba katılması gerektiğini ortaya koymaktadır. İktisadın konusunu üretim sürecinde yer alan kişi ve gruplar arasındaki ilişkiler olarak gören Smith,⁴ iktisadi sosyal bilim olarak inceleyenlerin başında gelmektedir.

Kendisinden sonra Marx da bu noktada Smith gibi iktisadi düzenleri toplumsal hadise olarak inceler. Ancak onun kuramı iktisadi olsa bile sosyolojik çözümlemesinin büyük parçasını din ile iktisat arasındaki ilişki oluşturmaktadır. Din ve iktisat ilişkisinin ele alındığı sosyolojik analizlerde dine yönelik genellikle bağımlı değişken ya da bağımsız değişken olmak üzere iki farklı yaklaşım tarzı geliştirilegelmiş olup dini diğer kültürel unsurlar gibi ekonomik ilişkileri ifade eden alt yapının bir yansıması olarak gören Marx, dini bağımlı değişken olarak gören yaklaşımın klasik örneğini oluşturmaktadır.

Din ve iktisadın bağımlılık ilişkisinde diğer yaklaşımı ise Weber temsil etmektedir. Weber, abartılı olarak sosyolojisinin Marx'ın hayaletiyle tartışmaktan ibaret olduğu bile iddia edilmektedir. Kuramını ortaya koyduğu *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü*⁵ adlı eserinde Weber, belirli bir dinsel ahlakın kapitalist iktisadi düzen üzerindeki etkisinin analiziyle bu konuda önemli bir tartışmanın fitilini yakar. Adı geçen tezinde Protestan mezhebindeki Kalvenist yorumda içkin olan çilecilik, tutumluluk, girişimcilik gibi anlayışların kapitalizmin doğuşunda önemli faktörler olduğunu iddia etmektedir.

Weber'in tezinde başta eylemin bir motivasyon kaynağı olan *dinî güdü*, zamanla çıkar kavramına evrilererek Protestan ahlakı tezinin özel karakterini oluşturan hususu meydana getirir. Zira kurtulma düşüncesi ile hareket eden birey, dinî anlayışının yarattığı dünya görüşünün izlerini takip ederek metodik bir yaşantı haline getirdiği seküler yaşam tarzının kurtuluş yolu olduğuna inanmaya başlar. Sonuçta dinî çıkarları ile ekonomik çıkarları birleşir.⁶ Böylece dinî güdüyle başlayan bir süreç, dinden bağımsızlaşarak rasyonel esaslarla işleyen bir yaşam tarzı haline gelir. Weber bu değişimi şu sözlerle ifade etmektedir:

¹ Ünver Günay, "İktisadî Ahlâk ve Din", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 111-112.

² Alfred Marshall, *Principles of Economics* (London: Liberty Fund Inc, 1920), 6-14.

³ A.M.C. Waterman, "On Economics Theology and Religion", *Journal of Economics, Theology and Religion* 1/1 (2021), 13.

⁴ T. B. Bottomore, "Marx'ın Toplum Bilimi ve Toplum Felsefesi", çev. Özer Ozankaya, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 23/01 (1968), 366.

⁵ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü*, çev. Milay Köktürk (İstanbul: BilgeSu, 2011).

⁶ Richard Swedberg, *Principles Of Economic Sociology* (New Jersey: Princeton University Press, 2003), 13.

Hristiyan sofuluk, başlangıçta dünyadan kaçıp inzivaya çekilerek manastırdan yardım görmüş; terki dünya ettiği için de dünyaya kilise egemen olmuş bu sofuluk dünyadaki gündelik yaşamın doğal niteliğine karışmamıştı. Şimdiyse sofuluk, yaşamın nabız attığı dünyaya ayak bastı, manastırın kapılarını arkasına bırakarak kapadı ve kendi metotlarıyla dünyevi gündelik yaşamı doldurmaya, bu dünya uğruna ya da bu dünya için olmamak kaydıyla, dünya içinde akılcı bir yaşamı yeniden düzenlemeye girişti.⁷

İslam diniyle ilgili incelemesinde ise Weber, İslam'ın genel olarak iktisadi gelişmeye pek elverişli olmadığı kanısındadır. Bu nedenle Ülgener, İslam toplumuyla ilgili analizlerinde Weber'in yöntemini kullanmakla birlikte onun İslam'a yönelik oryantalist bakış açısını yansıtan indirgemeci yorumlarını eleştirir. Osmanlı toplumunun iktisadi zihniyetini analizinde Weber'in yaptığından farklı olarak toplumun ait olduğu dinin inanç esaslarıyla yetinmeyerek hem inancın toplumda vücut bulduğu biçimini hem de toplum ötesi dinamikleri de inceleyerek tarihsel bir bakış açısından hareket eder.⁸

Weber'in İslam-kapitalist gelişme uyumsuzluğuna ilişkin iddiasına yönelik bir itiraz da Rodinson tarafından dile getirilmektedir. Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*⁹ adlı eserinde modern gelişmenin temel dinamiği olan rasyonalitenin ve eylemin teşvik edilmesinin Yahudilik ve Hristiyanlığın kutsal kitaplarını geride bırakacak derecede Kur'an'da fazlasıyla yer tuttuğunu öne sürer. Batıdaki gibi bir gelişmenin neden olmadığı konusuna çok girmez ancak bunun kesinlikle İslam inancından kaynaklı olmadığını dile getirir.¹⁰

Austruy ise kapitalizmin Batı'nın kültürel bir çıktısı olduğundan dolayı İslam'ın özü itibariyle kapitalist gelişmeye mâni olmadığı iddiasına katılmamakla beraber bunun İslam'ın iktisadi gelişmeyi frenlediği anlamına gelmediğini de belirtir. Ona göre tam tersine Kur'an aktif eylemi fazlasıyla teşvik ettiği gibi¹¹ mevcut sosyokültürel yapılar da önemli bir avantaja dönüşmüştür. Bu nedenle İslam toplumunda Batı tipi bir iktisadın neden ortaya çıkmadığı değil, en iyi gelişmenin kendi koşullarında nasıl gerçekleşebileceğinin araştırılmasını önerir.¹² Onun itirazının gerekçesi, Batı'nın kültürel karakterini yansıttığı halde kapitalizm ya da marksizmin evrensel olgularmış gibi sunulması ve Batı sistemlerinin beşeriyetin eksenini kabul edilmek suretiyle İslam toplumunun geri kalmışlığının klişe argümanlarla izah edilmeye çalışılmasıdır. Zira dünyayı Batı penceresinden okumaya çalışanların bile itiraz etmediği husus, ekonomik yapıların aynı zamanda manevi bir karaktere sahip olduğu gerçeğidir.

Timur Kuran, Batı'nın İslam dünyasına karşı ekonomik üstünlüğüyle ilgili olarak üç farklı açıklamanın dile getirildiğini belirtir. Bunlar İslam ile iktisadi kalkınma arasında nedensel bir ilişkinin olmadığını savunan *iktisadi bağımsızlık*, İslam'ın iktisadi gelişmeyi teşvik ettiğini düşünen *iktisadi yarar* ve İslam'ın gelişmeye kesin bir şekilde engel olduğunu iddia eden *iktisadi zarar* görüşleridir.¹³

Karşı yöndeki son iki düşünce biçimi çoğu zaman İslam medeniyetinin geri kalmışlığı ile ilgili tartışmaların odağını oluşturmaktadır. Bir kesim, gelişmenin yolunun *İslami öze* dönmekten geçtiğini

⁷ Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, 141.

⁸ Şahin Doğan, "Max Weber ve Sabri F. Ülgener'de Zihniyet-Din İlişkisi", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2015), 224.

⁹ Maxime Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, çev. Orhan Suda (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1978).

¹⁰ Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, 91-124.

¹¹ Jacques Austruy, *Kapitalizm Marksizm ve İslam*, çev. Agah Oktay Güner (İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayınları, 2010), 121.

¹² Austruy, *Kapitalizm Marksizm ve İslam*, 48-88.

¹³ Timur Kuran, *İslamın Ekonomik Yüzleri*, çev. Yasemin Tezgiden (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 181-210.

düşünürken, modern sistemin evrensel olduğu varsayımından hareket eden taraf ise her alanda olduğu gibi iktisadi alanda da Batı seviyesini yakalamanın yolunun yine Batı'ya benzemekten geçeceğine inanmaktadır. İslam'ın ruhuna uygun, özgün bir ekonomi inşa etmekten yana olan Zaim, kültürel farklılıklara dikkat çekerek farklılıklar ve deneyimlerin bir milletin geleceğini tayin eden temel unsurlar olduğunu belirtir. Toplumsal özellikler farklı olduğundan dolayı çözüm yolları da farklı olacaktır. Onun düşüncesinde sosyal ve iktisadi sorunların çözümünde başka toplumların birikiminden yararlanılabilir fakat kalıcı çözümler toplumların kendi sosyolojisine göre atacağı adımlarla mümkündür.¹⁴

Zaim'e göre modern sistemin yarattığı birey, faydayı hayatının merkezine alan *homo economicus* olarak tasavvur edilir. Bu nedenle sözü edilen insan modeli, her türlü değerden yoksun, sekülerize bir insanı temsil ettiğinden dolayı Müslüman kimliğiyle bir arada bulunamaz. Zira İslam, her şeyden önce arzularını dizginlemeyi, helal-haram ayrımı gözetmeyi, kazandığından dağıtmayı, dürüst davranmayı ve israftan uzak durmayı salık verir. Bu ve benzeri İslami prensipleri iş hayatında uygulayacak olan Müslüman insan, *homo İslamicus'tur*. İşte Zaim'in önerdiği tip böyle bir insan modelidir.¹⁵

Bu noktada *İslam ekonomisi* de Zaim'in işaret ettiği İslam dininin iktisadi hayata yönelik ilkelerini yansıtabilecek, kendine has karakteri olan bir ekonomi modeli fikri olarak belirmektedir.¹⁶ İslami ekonomiyi teklif edenler, çoğunlukla kapitalizmin insanın ahlaki boyutunu yok sayan fırsatçı, bencil ve güvensiz yönüne atıf yapmaktadırlar. Böylece inşa edilecek İslami bir modelin birey ve toplumu önceleyen, ahlaki, adaleti esas alan özelliğine işaret etmek suretiyle kurulacak model fikrini mevcut sistemin bu kötülüklerini ortadan kaldıracağı bir alternatif olarak paylaşırlar. Bir model olarak İslami ekonomiyi alternatif olarak görme konusunda ısrar eden önemli isimlerden biri Pakistanlı din adamı Mevdûdî'dir. Hayalindeki İslami modelde paranın meşru yerlerde kullanılması ve muhtaçların desteklenmesi, mülkiyetin faydalı olacak şekilde kullanılması, sermayenin doğru yerlere kanalize edilmesi, böylece kapitalist tahakkümün yıkılması sağlanacaktır.¹⁷

İlk olarak 1940'larda ortaya atılan İslami ekonomi fikri 1970'lerden sonra ilk faizsiz ve kâr/zarar paylaşımlı bankaların kurulmasıyla tecessüm buldu. Zekât ve faiz yasağı, karma mülkiyet, belli sınırlarda ekonomik özgürlük ve sosyal adaletin temel kabul edildiği İslami modelde en göze çarpan uygulamalardır. Bu nedenle katılımcının kâr-zarar paylaşımı, faizsiz bankacılık, geleneksel bankacılığın aksine İslami finansın merkezini oluşturmaktadır¹⁸. Bununla beraber bu bankacılığın yaygınlaşmasıyla birlikte bankalar din adamlarından yararlanarak *mudaraba*, *muşaraka*, *murabaha*, *salam*, *sukuk*, *istisna* ve *leasing* gibi bir dizi İslami finans enstrümanları geliştirmiştir.¹⁹

¹⁴ Serkan Yorgancılar, "Muhafazakar Modernleşme: Sabahattin Zaim Üzerinden Bir Değerlendirme", *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 1/2 (2018), 240-241.

¹⁵ Gökhan Kartal, "Homo-Economicusa Karşı Homo-İslamicus", *Bildiriler Kitabı*, ed. Abdulkadir Buluş vd. (1. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Müslümanlar Kongresi, Konya: EKOPİ, 2016), 296-308.

¹⁶ M. Kutluğhan Savaş Ökte, "Fundamentals Of Islamic Economy and Finance: Theory and Practice", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 9/31 (2010), 181.

¹⁷ Mohd Nizam Barom vd., *Book In Brief: Sayyid Abul A'la Mawdudi's First Principles Of Islamic Economics*, ed. Mohd Nizam Barom (Kuala Lumpur: Centre for Islamic Economics (CIE) International Islamic University Malaysia, 2020), 14-15.

¹⁸ Ökte, "Fundamentals Of Islamic Economy", 180-202.

¹⁹ Munawar İqbal - Philip Molyneux, *Thirty Years of Islamic Banking* (London: Palgrave Macmillan, 2005), 190-194.

Geleneksel esnaf örgütlenmesi olan Ahîliğin de zaman zaman kapitalist sisteme alternatif bir ekonomik model olarak öne sürüldüğü görülmektedir. Ahîlik, kökleri Osmanlı öncesine uzanan fütüvvetnamelerin temelini teşkil eden ahlaki ilkelere dayanmaktadır. Bir nevi meslek teşkilatlarının yazılı kuralları mahiyetinde olan *fütüvvetnameler*; alçakgönüllülük, dürüstlük, yardımseverlik, cömertlik, helal kazanç, nefis terbiyesi gibi ahlaki ilkeleri teşvik ederek dini desene bürülü bir meslek ahlakının oluşmasına etki etmiştir.

Ahîlik teşkilatının devamı niteliğindeki mesleki örgütlenme olan loncalar, sadece Müslüman esnafa hitap eden Ahîliğin yetersiz kalması sonucunda doğmuş olup²⁰ Tabakoğlu'na göre Osmanlı döneminde bu kurumlar, Ahîlik sisteminin bir parçası olarak tarım dışında kalan her kesimin teşkilatlandığı yapılar olmuştur.²¹ Loncalar, ürünlerin standartlarını belirlemek, meslekle ilgili sorunları çözüme kavuşturmak, meslek erbabının ihtilaflarını gidermek, fiyatları tespit etmek, çıraklık, kalfalık ve ustalık gibi unvanların şartlarını tayin ederek belgelendirmek gibi her türlü mesleki sorunu yetkili temsilci sıfatıyla çözüme kavuşturmuştur.

Loncaların geniş etki alanına karşılık dini/ahlaki karakteriyle ön plana çıkan Ahîlik teşkilatı ise bu yönünden dolayı özellikle ilk dönemlerini dikkate alan bakış tarafından kapitalist sistemin sorunlarına karşı bir alternatif olarak sunulmakta, hatta bir adım ötesi olarak İslam modeli diye idealize edilmektedir. Bunlara göre Ülgener'in bir zamanlar insanımızla ilgili *Orta çağ zihniyeti* kavramıyla ifade etmeye çalıştığı her şeyi olurlarına bırakmış bir rehavet, yavaşlık ve ölçsüzlüğü aksine üretimde oldukça aktif ve üretken bir hayatı, tüketimde ise ihtiyaçtan dolayı tüketecek kadar mütevazı olmayı teşvik etmektedir. Zira bu Ahîliğin vurguladığı iş ahlakında üretim zorunlu ihtiyaçların fonksiyonu olarak görülmekte, gerisi ise israf görülmektedir. Hâlbuki günümüz iktisadi anlayışında kamu yararı hiçe sayılmakta, suni ihtiyaçlarla bireyler adeta kişilerin hırslarına alet edilmektedir. Sonuçta bencillik, güvensizlik, adaletsizlik ve daha birçok sorun çözüm bekleyen problemler olarak toplumun huzuruna engel olmaktadır.

Günümüzde din-iktisat ilişkisini konu edinen akademik çalışmalardan bir kısmı dini hem bağımlı hem bağımsız değişken olarak ele almaktadır. Örnek olarak Barro ve McCleary, 1981 ile 1999 arasındaki yıllara ait kilise katılımı ve dini inançlarla ilgili ilişkilere yer veren ülkeler düzeyindeki meta-analiz türündeki çalışmalarında²² dinî inançların dürüstlük ve sıkı çalışmayı tembih ettiğinden dolayı iktisadi büyümeyi teşvik ettiği, dinî katılımın ise üretken faaliyetlerden zaman almasıyla iktisadi faaliyetleri olumsuz etkilediği tespitlerine yer verirler. Bununla beraber dinî katılımı harcayan zamanın ekonomik büyümeye elverişli sosyal ağlara neden olduğu şeklindeki bulgu da yine aynı çalışmanın bir başka sonucudur. Noland ise din, kültür ve ekonomik performans arasındaki ilişkiyi ampirik verilerden yararlanarak araştırdığı makalesinde²³ dinî mensubiyet, dinî inancın yoğunluğu ve kültürel eğilimlerin göstergeleri arasında korelasyon bulurken Barro ve McCleary'de olduğu gibi, büyük dünya dinlerine bağlılık ile ulusal ekonomik performans arasında güçlü bir ilişki bulamamaktadır. Din ve girişimcilik

²⁰ Fatma Nur Şengül, "Osmanlı Devleti'nde Çalışma Ahlakı ve İktisadi Uygulamalar", *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi* 3/2 (2017), 19.

²¹ Ahmet Debbaoğlu, *İslam İktisadına Giriş* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1979), 125.

²² Robert J. Barro - Rachel M. McCleary, "Religion and Economic Growth across Countries", *American Sociological Review* 68/5 (2022), 779.

²³ Marcus Noland, "Religion, Culture and Economic Performance", *World Development* 33/8 (2005), 1215-1232.

arasındaki ilişkiyle ilgili literatür taraması yapan Dodd ve Gotsis ikilisi ise literatürdeki verinin neredeyse tamamının dinin girişimcilik üzerindeki olumlu etkisini onaylamakla birlikte bu ilişkinin büyük ölçüde bağlama özgü olduğu, dolayısıyla zaman ve sosyal ortama göre değişebileceğine dair yeterli kanıtların da olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.²⁴ Öte yandan din ile iktisat arasındaki ilişkiyle ilgili olarak dinin iktisat üzerindeki etkisine odaklanan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu tür çalışmaların genel olarak yukarıda yer verilen Weber'in tezinin neden olduğu tartışmanın devamı niteliğinde olduğu söylenebilir. Örnek olarak Dana, konuyla ilgili makalesinde²⁵ dini inançların girişimciliği etkilediğine dair tatmin edici düzeyde ampirik çalışma olduğunu belirtmekle birlikte bu etki düzeyinin dinden dine değişebildiğini de ilave etmektedir. Guiso ve arkadaşlarının çalışmasında da²⁶ genel olarak dini inançların iktisadi tutumları olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmaktadır. Yine dinin işletme kültürüne olan etkisinin incelendiği Anderson ve arkadaşlarının çalışmasında²⁷ 1980'lerin Britanya'sında da önemli rol oynamaya devam eden dinin girişimciliği teşvik ettiği sonucu dile getirilmektedir.

Ülkemizde de din-iktisat ilişkisini ele alan çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri Türkiye'nin beş farklı ili Konya, Kayseri, Gaziantep, Ankara ve Eskişehir'de toplamda 32 KOBİ yöneticisiyle yapılan yarı yapılandırılmış nitel görüşmelerin verilerine dayanan Uygur'un doktora çalışmasıdır.²⁸ Dinin iş ahlakı üzerindeki etkisinin incelendiği araştırmada örneklem, *dini gerekleri uygulayan dini grup* ve *dini gerekleri daha az uygulayan/uygulamayan seküler grup* diye ikiye ayrılmış, *dini grup*, TUSKON ve MÜSİAD üyelerinden seçilmiştir. Araştırmada çağdaş İslam yorumunun dini yapıyı yeniden ürettiği ve buna bağlı olarak iş ahlakı değerlerinin özellikle 1980'lerdeki liberal ekonomiden sonra daha akılcı ve profesyonel olacak şekilde evrildiği sonucuna varılmaktadır. MÜSİAD üyesi 55 katılımcıyla yaptığı derinlemesine görüşmelere dayanan Özdemir,²⁹ *homo İslamicus* adı altında kavramsallaştırılabilecek İslami iş ahlakının, kültürel dönüşümü temsil ettiği düşünülen MÜSİAD üyesi iş adamları tarafından idealleştirildiği ve *homo economicus* karşı bir alternatif olarak geliştirildiği kanaatine varılmaktadır. İzmir, Konya ve Mersin'de çeşitli mesleklerde çalışan toplam 1128 kişilik örneklem grubu üzerinde uygulanan Arslan'ın doktora çalışmasında³⁰ dinsel tutum ve davranışların hem olumlu hem olumsuz etkileri araştırılmakta, bunun sonucunda dinî tutum ve davranışların ekonomik kalkınmada olumlu

²⁴ Sarah Drakopoulou Dodd - George Gotsis, "The Interrelationships between Entrepreneurship and Religion", *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation* 8/2 (2007), 93-104.

²⁵ Leo Paul Dana, "Religion as An Explanatory Variable For Entrepreneurship", *Entrepreneurship And Innovation* 10/2 (2009), 87-99.

²⁶ Luigi Guiso vd., "People's Opium? Religion and Economic Attitudes", *Journal of Monetary Economics* 50/1 (2003), 225-282.

²⁷ Alistair R. Anderson vd., "Religion as an environmental influence on enterprise culture: The case of Britain in the 1980s", *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research* 6/1 (2000), 5-20.

²⁸ Selçuk Uygur, *The Influence of Religion Over Work Ethic Values: The Case of Islam and Turkish SME Owner-Managers* (London: Brunel University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009).

²⁹ Şennur Özdemir, *MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi* (Ankara: Vadi Yayınları, 2006).

³⁰ Hasan Arslan, *Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008).

etkisinin olduğu yargısına ulaşılmaktadır. Yavuz'un doktora çalışmasında³¹ Çorum Organize Sanayi'de çalışan işçilerin dinî-kültürel değerlerinin çalışma ve üretme ile ilgili tutum ve davranışlarına etkisinin olup olmadığı test edilmeye çalışılmış, araştırma sonucunda dinin bireylerin mistik yönelimli-teslimiyetçi çalışma tutumunu benimseme ve şekillendirmede son derece etkili olduğu bulgusuna varılmaktadır. Bir diğer doktora çalışması olan Varol'un çalışmasında³² OSTİM'de faaliyet gösteren işletme sahiplerinin yatırım davranışı Weber'in tezi açısından incelenmiştir. Araştırma sonucunda işletme sahiplerinin sahip olduğu iş ahlakının, İslami iş ahlakıyla uyumlu alturistik niteliğinin ön plana çıktığı ama Kalvenist etiği de İslami ahlakı da tam olarak yansıtmadığı kanaatine ulaşılmaktadır. Konuyla ilgili bir araştırma da Kurt'un *İşadamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme* adlı araştırmasıdır. Weber'in Protestan Ahlakı tezinden hareket eden araştırmada Bursa'daki iş adamlarının dindarlık ve sekülerlik düzeyleri ile iş ahlakları araştırılmıştır. Anketin uygulandığı sınırlı olarak da mülakat verisinden yararlanıldığı araştırmada dini değer yargılarının iş adamlarının çalışma tutumları üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu dünyevi başarının ise sekülerleşme eğilimlerini ortaya çıkardığı sonucuna ulaşılmıştır.³³

Türkiye'de dinin iktisadi davranışlara etkisini inceleyen çalışmalardan özellikle doktora düzeyinde örnek teşkil edebilecek çalışmalara yukarıda yer verildi. Dini inancın iktisada etki eden bağımsız bir değişken olarak ele alınması açısından tüm bu araştırmaların çalışmamızla ortak yönleri bulunmaktadır. Bununla birlikte çalışmamızı özgün kılan farklılıklar da bulunmaktadır. Öncelikle çalışmamız genel olarak tüm çalışanları değil, işveren pozisyonunda olan girişimcileri çalışmaya dâhil etmekte ve dini inancın bu kişilerin tüm iş hayatındaki yansımaları ele almaya çalışmaktadır. Hâlbuki Yavuz ve Arslan'ın çalışmalarında sadece sanayi işçileri üzerine çalışılmış ve işçi-işveren ayırımına gidilmemiştir. Varol'un çalışmasında ise yalnızca işletme sahiplerinin sahip olduğu iş ahlakının İslam inancının öğütlediği ahlaki ilkelerle ilişkisi anlaşılmaya çalışılmış, dolayısıyla dini inancın değişik boyutlarıyla birlikte kişilerde karşılık bulduğu biçimiyle ilgilenilmemiştir. Uygur ve Özdemir'in çalışmalarının, verilerini iş adamlarıyla yapılan görüşmelere dayandırması açısından çalışmamızla benzer yanı bulunmaktadır. Fakat her iki çalışma da katılımcıları İslami kimliği temsil ettiği düşünülen iki kuruluştan seçme yoluna gitmiştir. Bu tercihin söz konusu kuruluşların Türkiye'deki İslami kesimin iktisadi dönüşümüne ön ayak olduğu düşüncesiyle de ilgisi bulunmaktadır. Bunun haklılık payı da olabilir lakin din ve iktisat ilişkisinin daha iyi anlaşılması için ihtiyaç olunan şey, epey zamandır benimsenen çerçevenin ötesine geçerek herhangi bir süreçten bağımsız olarak çalışılmasıdır. Bu nedenle dini inancın iş hayatının tüm alanlarındaki tezahürleriyle ilgilenecek hem farklı coğrafyaları hem de toplumun farklı katmanlarını içine alacak ve muhtelif bağlamlara odaklanacak araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Toplumsal araştırmalar açısından dini inancın kişiler ya da toplumsal gruplar özelinde yaşayan görüntüsünün önemli olduğu gerçeğinden hareketle her yerde genel geçer bir dini anlayıştan söz edilemeyecek olması da bunun bir gerekçesini oluşturmaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

³¹ Sefer Yavuz, *Dini Değerlerin Çalışma Hayatında Yeri: Sanayi İşçileri Üzerine Bir Araştırma (Çorum Örneği)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008).

³² Özge Varol, *İslami Çalışma Ahlakının Küçük İşletme Sahiplerinin Finansal Yatırım Davranışlarına Etkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020).

³³ Abdurrahman Kurt, *İşadamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme* (İstanbul: Emin Yayınları, 2009), 155.

Dinin iş hayatındaki etkilerini anlamayı ve betimlemeyi amaçlayan bu çalışmanın bu temel amaca bağlı olarak cevaplamaya çalışacağı sorular şunlardır:

1. İş adamlarının sahip olduğu din ve dindarlık anlayışı nasıldır?
2. Dini anlayışın çalışma motivasyonu üzerinde nasıl bir etkisi bulunmaktadır?
3. Dini anlayışın iktisadi tutum ve davranışlar üzerinde nasıl bir etkisi bulunmaktadır?

1. Yöntem

1.1. Araştırma Modeli

Şekli ve kuralları belli bir kurumla ifade edilebilmesine rağmen din olgusu, toplumsal bağlamda üyelerinin yorum ve anlayışıyla değişen bir yapıya sahiptir. Bu nedenle nitel araştırma çeşitlerinden herhangi bir kavram ya da fenomenin ve bu fenomene ilişkin bireylerin yaşamış deneyimlerini incelemek demek olan fenomenoloji,³⁴ bu çalışmada benimsenen yaklaşımdır.

1.2. Katılımcılar

Nitel araştırmalarda önemli olan temsilden çok araştırılacak konu hakkında ışık tutacak ve konunun derinlemesine anlaşılmasına yardımcı olacak veriler sağlamaktır. Bu nedenle daha çok rastlantısal olmayan ve amaca yönelik örneklem türleri tercih edilmektedir.³⁵ Bunlardan *kartopu örneklem tekniği*, araştırmacının problemiyle ilgili olarak zengin bilgi kaynağı olabilecek kişi veya durumların saptanmasında özellikle etkili bir yol olduğu için³⁶ mevcut çalışma için de tercih edilen örneklem çeşidi olmuştur.

Çalışmanın verilerini toplamak amacıyla Siirt Ticaret ve Sanayi Odası ya da Siirt Esnaf ve Sanatkârlar Odası'ndan herhangi birine kayıtlı olan ve çalıştığı işletmede yetkili pozisyonda olan toplamda 22 iş adamıyla 2022 yılı Mayıs-Aralık aylarında derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Kartopu örneklem tekniğine uygun olarak her bir görüşmeden sonra yeni bir görüşme için katılımcıdan öneride bulunması istenerek yeni isimlerle görüşmelere devam edilmiştir. Fakat belirli özelliklere sahip kişiler üzerinden büyüyen bir teknik olduğu için kartopu örneklem tekniğinin yanı sıra amaçlı örnekleme tekniğine de başvurulmuş ve buna uygun olarak mümkün olduğunca farklı meslek gruplarından kişiler örnekleme dâhil edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte araştırma yerinde yönetici konumdaki kadın oranının oldukça az oluşundan dolayı bu çeşitlilik cinsiyet konusunda sağlanamamıştır. Bu nedenle veri kaynağımızı teşkil eden katılımcıların tamamı erkeklerden oluşmuştur. Çalışma boyunca katılımcılardan anonim isimlerle söz edilecektir.

Görüşülen katılımcıların önemli bir kısmının işletmesi aile şirketi denilebilecek kardeş ya da akraba ortaklığına dayanmaktadır. Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) yönetiminin aile şirketleri ile ilgili olarak yayınlamış olduğu çalışmaya göre akrabalık bağı bulunan kişilerin mal ya da hizmet üretmek için bir araya gelerek kurdukları kâr amaçlı şirketler olan aile şirketlerini farklı

³⁴ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013), 121.

³⁵ W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayın Odası, 2016), 1/319-320.

³⁶ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 120.

açılardan tanımlamak mümkündür. Ancak genel olarak iki veya daha fazla kişi şirkette çalışıyorsa ve bunlardan bir veya birkaçı çoğunluk hissesine sahipse *aile şirketi* olarak tanımlanmaktadır.³⁷ Her aile şirketi her zaman küçük şirket anlamına gelmemektedir. Zira Türkiye’deki birçok büyük şirketin aile şirketi olduğu bilinmektedir.³⁸ Ancak küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin (KOBİ) büyük bir kısmının aile şirketi olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla yukarıda aile şirketi özellikleri olarak sayılan hususların KOBİ’ler için de geçerli olduğu söylenebilir.

Çalışmaya dâhil olan katılımcıların işlettiği kuruluşlarda çalışan sayısı; bir işletmede 450 kişi, iki işletmede 200’er kişi olup diğer işletmelerde ise 1 ile 50 kişi arasında değişmektedir. Mevcut yasal tanımlamada çalışan sayısı 250’in altında olan veya mali bilançosundan herhangi biri kırk milyon Türk lirasını aşmayan işletmeler KOBİ kabul edilmektedir. Dolayısıyla sadece çalışan sayısı ölçüt kabul edildiğinde çalışmanın örneklemini teşkil eden katılımcıların işlettiği kuruluşların çoğunun KOBİ sınıfına girdiği görülmektedir. Aşağıdaki tabloda mülakat gerçekleştirilen katılımcılara dair kişisel bilgiler ve katılımcıların işletmelerinde çalışan kişi sayıları yer almaktadır:

Çizelge. 1: Örneklemi Oluşturan Katılımcıların Kişisel Bilgileri

Table. 1: Personal Information of the Sample Participants

Anonim	Yaşı	Çalıştığı Sektör	Eğitim	Kayıtlı Olduğu Oda	İşletmedeki
Mehmet	41	Metal Sanayi	Ön Lisans	Ticaret ve Sanayi	15
Abdullah	39	Sağlık	Ön Lisans	Ticaret ve Sanayi	200
Yusuf	50	İnşaat	Ortaokul	Ticaret ve Sanayi	12
Fatih	61	İletişim,	Yüksek Lisans	MÜSİAD-Ticaret ve	450
Hasan	58	İnşaat	İlkokul	Ticaret ve Sanayi	10
Beşir	66	İnşaat, Petrol	Lisans	Ticaret ve Sanayi	13
Osman	46	Grafik-Tasarım	Lisans	Ticaret ve Sanayi	7
Aydın	45	Metal	Yüksek Lisans	Tic. ve San. O-Makine	40
Hakan	57	Gıda	Lisans	Ticaret ve Sanayi	40
Murat	67	Beyaz Eşya,	Ortaöğretim	Ticaret ve Sanayi	10
Yasin	44	İnşaat,	Lisans	Ticaret ve Sanayi	48
Mustafa	41	Mobilya	Ortaöğretim	Ticaret ve Sanayi	11
Metin	41	Tekstil, Hazır	Ortaöğretim	Esnaf Sanatkârlar O-	12
İbrahim	50	Bilişim	Doktora	MÜSİAD-Ticaret ve	27
İlyas	38	Tekstil, Hazır	Ortaöğretim	Ticaret ve Sanayi	35
Uğur	37	Mobilya	Lisans	Ticaret ve Sanayi	13
Yaşar	45	Beyaz Eşya	Ön Lisans	Ticaret ve Sanayi	4
Nihat	53	Gıda	Ortaöğretim	Ticaret ve Sanayi	30
Ali	45	Kırtasiye	Ön Lisans	Esnaf ve Sanatkârlar	6
Emre	38	İnşaat	Lisans	Ticaret ve Sanayi	200
Salih	59	Sigortacılık	Ortaöğretim	Esnaf ve Sanatkârlar	1
Kerim	43	Enerji, Özel	Ortaöğretim	MÜSİAD-Ticaret ve	45

³⁷ Nihat Alayoğlu, *Aile Şirketlerinde Yönetim ve Kurumsallaşma* (İstanbul: MÜSİAD Yayınları, 2003), 13-14.

³⁸ Alayoğlu, *Aile Şirketlerinde Yönetim ve Kurumsallaşma*, 17-23.

1.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmada verileri elde etmek için gözlem ve yarı yapılandırılmış görüşme tekniği tercih edilmiştir. Tam yapılandırılmış ya da standartlaştırılmış görüşme, tamamen önceden hazırlanmış sorulara bağlı kalmayı gerektireceğinden dolayı katılımcının dünyasına girilmesini önleyecektir. Yapılandırılmamış informel görüşme ise araştırmacının yeterli bilgiye sahip olmadığı durumlar için elverişlidir. Bu nedenle bu görüşme türünün daha çok ön hazırlık aşamasında, görüşmede sorulacak soruların tespit ve tayini için kullanımı uygundur. Hâlbuki yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinde sorulacak sorular için önceden hazırlık yapıldığı gibi bizlere derinlemesine görüşme esnasında yeni bilgiler ya da yeni bakış açılarını keşfetmek için esneklik sağlamaktadır.³⁹

Yarı yapılandırılmış görüşmeye uygun olarak öncesinde Akşit ve arkadaşlarının *Türkiye’de Dindarlık*⁴⁰ çalışmasının sorularından da yararlanarak 18 soruluk bir görüşme taslağı hazırlanmıştır. Görüşmelere geçildikten bir müddet sonra sorularda ekleme çıkarma yapılarak görüşme taslağının 20 soruluk son şekli oluşturulmuştur.

Mülakat sorularının hazırlanması, gerçekleştirilmesi ve veri analiz süreçlerinde geçerlilik ve güvenilirliğe yönelik birtakım önlemler alınmıştır. Özellikle nicel araştırmalarda bilimselliği sağlamada çok önemli olan bu iki unsur, tabiatı açısından nitel araştırmalarda araştırmacının araştırdığı olguyu mümkün olduğu kadar yansız gözlemesi ve kullandığı stratejileri belirgin hale getirmek suretiyle bu stratejilerin farklı zamanlarda başkalarınca benzer biçimlerde kullanılabilmesine olanak sağlamasıyla ilişkilidir.⁴¹ Bu nedenle geçerliliği sağlamaya yönelik olarak yukarıda da ifade edildiği gibi Akşit ve arkadaşlarının sorularından yararlanılmış, sonrasında soruların son halini aldığı zamana kadar geçen sürede hem katılımcılardan alınan veriler hem de alan uzmanı akademisyenlerden alınan görüşler neticesinde mülakat sorularında değişikliğe gidilmiştir. Yine geçerliliği sağlamak adına örneklem, çeşitliliği ve veri zenginliğini sağlayacak şekilde amaca yönelik olarak oluşturulmuş ve mülakat neticesinde tutulan notlar görüşmecilerle paylaşılarak teyit edilmiştir. Güvenirliği sağlamaya yönelik alınan önlemler ise görüşmelerde toplanan verilerin betimsel bir şekilde doğrudan sunulması, gözlemde elde edilen verilerin görüşmelerle teyit edilmesi ile kavramsal çerçeve, veri toplama ve veri analizi süreçlerinin tanımlanarak ortaya konulmasıdır.

Görüşmelere geçmeden önce, ilk olarak katılımcılara görüşmenin detayı hakkında bilgi verilerek görüşme teklifi yapılmıştır. Bu aşamada katılımcılara araştırmanın amacı, olası risk ve rahatsızlıklar, katılımcının hakların korunması ve etikle ilgili hususlar hakkında bilgi verilerek onayları alınmıştır. Bu izlek son görüşme yapılarına kadar uygulanmıştır. Görüşmelerden altısı işletmeden ayrı bir mekânda, kalan görüşmeler ise işletmelerdeki yönetim bürolarında gerçekleştirilmiştir. Görüşmenin kaydedilmesini istemeyen üç görüşmeciyle yapılan görüşmelerde kısa notlar tutulup görüşme bitiminin aynı gününde yazıya dökülmüştür. Kalan görüşmelerde ise yapılan görüşmeler, ses kayıt yöntemiyle kaydedilerek muhafaza altına alınmıştır.

³⁹ Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, çev. Selahattin Turan (Ankara: Nobel Yayın, 2018), 88-89.

⁴⁰ Bahattin Akşit vd., *Türkiye’de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

⁴¹ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 281-285.

Verilerin toplanmasından sonra veri analizine geçilmiştir. Veri analizi, verinin anlamını dışarıya aktarma sürecidir.⁴² Bu anlam verme sürecinde ham verilerin kodlanması, önemli bir role sahiptir. Kodlama esnasında veri yığınları, hem rafine edilerek daraltılır hem de analitik birimlere ayrılarak düzene sokulur. Açık kodlama, eksenli kodlama ve seçici kodlama, bu sürecin sırayla uygulanan aşamalarıdır.⁴³

Kodlama eylemi, veri analizinin önemli bir yönü olan veri yönetiminin *tanımlama* aşamasını oluşturmaktadır. Bu aşamadan önce ise *hazırlama* aşaması bulunmaktadır.⁴⁴ Verilerin hem hazırlanma hem de tanımlanma aşamasında, bilgisayar destekli uygulamalardan yararlanılmıştır. İlk aşamada Office Word metin uygulaması yoluyla toplamda 245 sayfayı bulan görüşmelerin tamamının transkripsiyonu sağlanmıştır. Bu işlem sonrasında verilerin tanımlanması, yani kodlanması aşamasına geçilmiştir. Bu aşamada Maxqda 2020 analiz uygulamasından yararlanılmıştır. Daha önce kodlama yapmadan okunan veriler, bu kez *açık kodlama* prensibiyle kategorilere ayrılmıştır. Sonraki okuyuşlarda veriler, *ksen kodlama* ile *seçici kodlama* işlemine tabi tutulup rafine edilmiştir.

2. Bulgular

2.1. Din ve Dindarlık Algısı

Araştırma grubu açısından dinin iş hayatı üzerindeki etkisini anlamak için görüşme gerçekleştirilen katılımcıların sahip olduğu din ve dindarlık anlayışını öğrenmek gerekirdi. Bu nedenle katılımcılara ilk olarak din ve dindarlığın tanımları soruldu. Dinin ne olduğu sorusuna karşılık olarak katılımcıların tamamı din ile ilgili oldukça olumlu olan düşüncelerini paylaşmıştır. Verdikleri cevaplara bakılırsa onlar açısından din, metal teknolojisi sektöründe çalışan Aydın Bey'in ifadesiyle *vazgeçilmez* olup her şeyin ilacıdır. Fakat katılımcıların yaklaşım tarzlarına bağlı olarak çok sayıda din ve dindarlık tanımının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu tanımların bir kısmında dindarlığın İslam'ın kaynaklarında belirtilen temel ibadetleri yerine getirmeye değinilmekte, bazı tanımlarda adalet, vicdan gibi dinin ahlaki yönüne dikkat çekilmekte, bazılarında ise ibadet ve güzel davranışın her ikisinin bir arada bulunmasının önemine dikkat çekilmektedir.

Din ve dindarlığın ne olduğu sorusunu takiben katılımcılara kime dindar denebileceği sorusu da soruldu. Dindarlığın tanımını yapmaya çalışanlardan bir kısmının bu soruya gelince cevap verme konusunda isteksiz görüldükleri, dahası kimin dindar olduğunun ancak Allah tarafından bilinebileceği gerekçesiyle sorunun sıhhatine itiraz ettikleri görülmüştür. Bu tutumun bir sebebi dindarlığın sadece ibadet ya da inançtan ibaret görülmeyip bu ikisiyle birlikte samimiyetin, Allah'ın rızasının, hatta Allah'ın lütfunun da gerekli olduğu düşüncesidir. Dolayısıyla İslami açıdan kimin makbul inanca sahip olduğu ancak Allah tarafından bilinebilir. Bu nedenle kimin dindar olduğu sorusuna itiraz edenler, dindarlığın çerçevesini çizmekte ancak bahsi edilen nedenden dolayı kimin dindar olduğu sorusunu ise Allah'ın bilebileceği şeklindeki açıklamayla cevaplamaktadırlar. Hakan

⁴² Merriam, *Nitel Araştırma*, 167-168.

⁴³ W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayın Odası, 2016), 2/663-669.

⁴⁴ Merriam, *Nitel Araştırma*, 185.

Bey'in bir insanın dindarlığıyla ilgili hüküm yürütmenin doğru olmayacağına dair aşağıdaki ifadeleri bunun bir örneğini teşkil etmektedir:

Bence bizim hiç kimseye dindar veya değil deme hakkımız yok. Bizim kimseye dindarlık tayin etme gibi bir lüksümüzün olduğunu düşünmüyorum. Ama şunu diyebiliriz. Bir insanın eğer söylem ve eylem olarak mütenasip bir din yaşama kaygısı var ise ona dindar diyebiliriz. (Hakan, 57)

Yukarıda yer verilen nedenlerden dolayı tek bir boyuta sığdırılmayan İslami dindarlık algısı, dindarlığın ulaşılması güç bir aşama olarak algılanması sonucunu doğurmaktadır. Bu nedenle Yaşar Bey'in yaptığı gibi katılımcıların bir kısmı sözü edilen aşamayı *gerçek dindarlık* kavramıyla ifade etmeye çalışmaktadır:

Gerçek dindar zor yanı o. Gerçek dindar ne kadar kaldı dünyada sizce. Şu an kendini dindar sanıp faize fetva verenler var. (Yaşar, 45)

Katılımcıların din ve dindarlık anlayışını anlamaya yönelik olarak sorulan bir diğer soru ise öz dindarlık algılarının ne olduğuydu. Katılımcıların önemli bir kısmı bu soruyu tereddütsüz bir şekilde dindar olduklarını söyleyerek cevaplamaktadır. Bir kısmı ise dindar olduklarını söylemekle birlikte eksiklik ve hatalarının da olduğunu belirtme gereği duymaktadır. Bazı katılımcılar ise dinî gerekleri yerine getirmeye çalıştıklarını ama yine de kendilerini dindar olarak görmediklerini eklemektedirler. Örnek olarak İlyas Bey, dindarlığın iddialı bir iş olduğunu söylemekle yetinmemekte, bir adım daha ileri giderek "Biz neyiz ki kendimizi dindar göreceğiz." sözüyle de bu yönede düşüncesini pekiştirmektedir.

Din, dindarlık, Müslümanlık tanımlarıyla ilgili görüşülen katılımcıların genel olarak insan ilişkilerinde doğruluğa ve inanç-eylem arasında uygunluğa vurgu yapan bir dindarlık tasviri yapmaları dikkat çekicidir. Bu meyanda dürüstlük, vicdan, kul hakkı, sözünde durma, helal-haram en fazla dile getirilen hususlardır. Tüm bu hususların geleneksel iş hayatının dayandığı ahlaki ilkeler olması dikkatlerden kaçmamaktadır:

Dürüst olmak lazım, her şeyden evvel dürüst olmak lazım. İnsan olabilmek için, yani dindar olması da önemli değil, insan olabilmesi için, her şeyden evvel dürüstlük. (Salih, 59)

Ahlaki ilkeleri dindarlığın gereği olarak öne süren katılımcılara göre namazı, orucu emreden İslam her alanda özü sözü bir olmayı emreder. Dolayısıyla "Müslüman elinden ve dilinden emin olunan kişidir."(Osman, 46) Bu gerçekten hareketle dindar olup da ahlaki ilkeleri gözetmeyenlerin durumları, katılımcılar tarafından *tutarsızlık* ya da *ikiyüzlülük* olarak ifade edilmektedir.(Nihat, 53) Bu katılımcılardan bir kısmı örnek verdikleri kişilerin İslam'la bağdaşmayan davranışlarının yine aynı kişilerin ibadetlerinde eksiksiz olmaları gerçeğinin ortaya çıkardığı çelişkiyi anlatırken bu kişilerin dindar görünmelerine rağmen gerçekte dindar olmadıklarını söylemektedirler:

Dindarlık aslında insanların ondan şikâyetçi olmadığı kişidir dindar insan bence. Yani eğer namaz kılıyorsa oruç tutuyorsa ama çevresine topluma insanlığa zarar veriyorsa o kişi dindar değil bence... Yoksa namaz kılip parasını faize yatırıyor ya da yalan söylüyorsa topluma zararlıysa o insana dindar diyemem valla. (Ali, 45)

İfadelerden anlaşılacağı gibi katılımcılar, dindarlık için namaz, oruç gibi temel ibadetleri ön koşul olarak görmekteyse de tek başına bunların yetmeyeceğini düşünmektedirler. Bu nedenle topluma yararlı olmak, hak gözetmek, adil olmak, zordakilere yardımcı olmak gerekir ama bununla birlikte haram lokma, faiz zulüm gibi İslam'ın sakındırdığı davranışlardan da uzak durmak gereklidir. Zira

onlara göre din bir bütün olup dindar insan aynı zamanda insani ilişkilerde de iyi olan kişidir. Müslüman insan aynı zamanda doğruluk, dürüstlük, sözünde durma gibi ahlaki ilkelere de sahip olmalıdır. Dolayısıyla dini inanç tüm bu ahlaki erdemlerin kaynağı olarak gösterilmekte, aynı erdemler de dini inancın zorunlu sonucu olarak aranmaktadır. Bu durum katılımcıların dinin etki boyutunu ön plana çıkardıklarını göstermektedir. Dinin temel rutinleri olarak namaz, oruç, hac gibi ibadetlerin gerekli ama yeterli olmadığı yönündeki söylemleri (Mehmet, 41; Yusuf, 50; Hakan, 57; İlyas, 38; Salih, 59; Kerim, 43) de bu düşünceleriyle paralellik arz etmektedir.

2.2. Çalışmanın Motivasyon Kaynağı Olarak Din

Bir önceki başlık altında yer verildiği gibi ilk olarak katılımcıların din ve dindarlık anlayışları anlaşılmasına çalışılmıştı. Bunun devamında yapılan şey, söz konusu anlayışın onların çalışma motivasyonu üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu öğrenmek oldu. Bu amaca yönelik olarak onlara dindar insanın dünya hayatının nasıl olması gerektiği, çalışmalarının en önemli sebeplerinin neler olduğu, dinin iş hayatında başarılı ya da başarısız olmada herhangi bir etkisinin olup olmadığı, gelecekle ilgili hedefleri ve iş hayatında risk alma ile ilgili düşünceleri soruldu. Yarı yapılandırılmış mülakat tekniğine uygun olarak bu sorulara verilen cevaplar doğrultusunda ilave sorular da soruldu.

Görüşülen katılımcılar genelde faaliyetlerini sürdürdükleri işletmelerin ilk kuşak sahipleridir. Bu işletmelerin kuruluş hikâyeleri farklı olmakla birlikte genel olarak kurulan işletmelerin, mevcut birikimin yatırım olarak kullanılmasından ziyade geçim kaynağı sağlama ve bir uğraş edinmeye dönük hamlelerin sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Buna rağmen geleceğe dair hedefleriyle ilgili görüşlerinde katılımcıların çoğunluğunun modern ekonomik sisteme uyum sağlama konusunda yeterli motivasyona sahip olduğu anlaşılmaktadır. Görüşülen birçok katılımcı, seri üretime geçmek istediğini ya da mevcut iş kolundan farklı iş kollarına yatırım yaparak iş sahasını geliştirmek istediğini belirterek geleceğe dair hayalini aktarmıştır. Bunlardan biri de İbrahim Bey'dir.

Tabii ki demin de bahsetmiştim ilk kez Türkiye'de üretilecek elektronik malzemelerinin anakart üretimini Siirt'te yapacağız ve Siirt'te ilk olacak. Bunun da teknolojinin bütün imkânlarından ve teknoloji şirketi olmamızdan kaynaklı hem istihdam yarattığını düşünüyoruz hem de teknoloji ile beraber ilimizde İnsanların biraz daha teknolojik yani alacağımız personeller sayesinde daha teknolojik düşüncelerin gelişeceğine inanıyoruz ve bu sayede bunun avantajlarını kullanmak isteriz. (İbrahim, 50)

Benzer motivasyonu katılımcıların riskle ilgili tutumlarında da görmek mümkündür. Zira risk ile ilgili düşüncelerini aktaran katılımcıların genelde risk almaya eğilimli oldukları görülmektedir. Ancak risk aldığını söyleyen katılımcılar, kumardan farklı olarak ticari riskin ölçülü ve akla yakın olması gerektiğine de işaret etmektedirler. Onlar açısından kazancı artırmak için risk almak kaçınılmaz ise de mantık, hesap ve ölçüyü gözetmek gerekir. Bu da onların risk ile ilgili tutum ve davranışlarının rasyonel olduğunu göstermektedir. Aynı rasyonel tutumu dinin iktisat üzerindeki ilişkisiyle ilgili görüşlerinde de görebiliyoruz. Nitekim iş hayatında başarılı olmada dinin bir etkisinin olup olmadığı sorusuna hayır cevabı veren Osman Bey gibi, katılımcıların önemli bir kısmı

iktisadi hayatın dinden ayrı bir alan olduğu ve kendine ait rasyonel kurullarla yönetildiği görüşünü paylaşmaktadır:

Bence yoktur, hangi dine mensup olursa olsun, sonuçta bazı kaideler vardır. Bu kaidelere uyulduğu zaman, dindarlığın pozitif yönde bir etkisi olur. (Osman, 46)

Osman Bey, bu ifadesinde iş hayatındaki başarının bazı genel kaidelere tabi olduğunu belirtmektedir. Ona göre dünyadaki genel duruma da bakıldığında en gelişmiş ülkelerin Müslüman olmayan ülkeler olması gerçeği de, bu konuda inancının belirleyici olmadığını kanıtı gibidir. Ayrıca gerek Kur'an gerekse de hadislerde insanın çalışması emredilmekte, Allah'ın çalışanlara bu dünyadaki karşılıklarını vereceği va'dedilmektedir. O halde herhangi bir inanca mensup olmak tek başına yeterli bir faktör olmayıp ekonomik alandaki neticeyi herkes için mevcut kurullar belirleyecektir. Fakat bu, dinin müspet etkisinin hiç olmadığı anlamına da gelmemektedir:

Din etik olarak da doğru olmayı emreder aynı zamanda. Bu kavramları yerine getirdiğin zaman ticarete aranan en büyük özellik güvendir. Güven duygusunu zaten emrediyor. Güven duygusunu emrettiği için, işini doğru yapmayı emrettiği için, onun pozitif anlamda bir katkısı olması gerekir. (Osman, 46)

Bu ifadede olduğu gibi vurgulanan husus, dinin iş hayatıyla ilgili doğrudan emirleri değildir. Zira dinin Müslümandan işi büyütme, zengin olma ya da çok para kazanma şeklinde bir talebi bulunmamaktadır. Ama yine de İslam'ın tavsiye ettiği iki günü bir olmama (Uğur, 37), erken kalkıp rızkını arama (Aydın, 45; Ali,45), vakti nakit bilme (Metin, 41), mesleğini özenle icra etme (Fatih, 61) gibi alışkanlıklar kaçınılmaz olarak başarıyı sağlamaktadır. Aynı şekilde güven (Murat, 67; Yasin, 44; Mustafa, 41), sözünde durma (Osman, 46; Yasin, 44), temizlik (Aydın, 45), merhamet (İlyas, 38, İbrahim, 50) gibi İslam'ın öğütlediği davranışlar da ticari hayatta tercih edilmeyi beraberinde getirecektir. Dolayısıyla "Dinimiz zengin olmayı teşvik etmiyor zaten, işini düzgün yapmayı teşvik ediyor." diyen Ali Bey gibi katılımcılar, dinin iş hayatı üzerinde olumlu etkisinin olduğunu kabul etmekte fakat bunun doğrudan değil de az önce sayılan dolaylı yollarla gerçekleşeceğine inanmaktadırlar. Bu nedenle onlara göre iktisadi kurullar ile dini öğütler örtüşebilmekteyse de ekonomik başarıyı dinin dolaysız etkisi olarak görmemek gerekir. Emre Bey'in aşağıdaki şu sözleri bu düşünceyi özetler niteliktedir:

Yani şöyle, hani birebir etkiler diyemem ama baktığımızda dindar insanların çoğu da başarılı yani hiç dinle alakası olmayan insanlar da başarılı, dine bağlayamayız. Ama psikolojik olarak dinin her zaman insanlar üzerinde her alanda faydası çok çok olmuştur. Dindarsın Allaha inanmışsındır gidersen mesela bir duanı edersen tefekkür edersen onun faydasını görürsün, sabredersen mesela dinimizde sabretmek çok önemli bazen işlerde sabırlı olursun artısını görürsün. Ama birebir bunu dine bağlayamayız bence. (Emre, 38)

İslam'ın öğütlediği bu ve buna benzer özelliklerin katılımcılar tarafından zaman zaman esnaf, sanayici, usta ya da tüccarda olması gereken iş ahlakı bağlamında Ahilik kültürüne referans yapılması suretiyle dile getirildiği görülmektedir. Hatta mesela Ali Bey, il genelindeki mesleki hayatın geri kalmışlığını Ahilik kültürünün unutulmasına dayandırmaktadır. Bu da Ahilik kültürünün İslami bir iş ahlakı modeli olarak benimsendiğini göstermektedir.

Peki, katılımcılar tarafından dolaylı da olsa iş hayatına olumlu etkisi olduğu düşünülen din, onlar için çalışıp çabalama noktasında yeterli motivasyonu sağlıyor mu? Bu sorunun cevabını bilmek,

yani dini inanç ve anlayışın iktisadi çaba ya da girişimcilik konusunda nasıl bir faktör olarak etkide bulunduğu anlamak, aynı zamanda Weber'in din iktisat ilişkisine dair tezinin sahadaki varlığını öğrenmek anlamına da gelmektedir. Bunu öğrenmeye yönelik olarak katılımcılara yöneltilen "Ne için çalışıyorsunuz?" sorusuna katılımcıların çoğunun ilk etapta verdikleri yanıtlar, çoluk çocuğun rızkını temin etme, kimseye muhtaç olmama gibi temel gereksinimleri sağlamaya yönelik bir amacı ifade etmektedir. Fakat görüşmecilerin yine önemli bir kısmına göre geçim kaygısı için çalışmak yeterli değildir. Zira Müslüman olmak, topluma faydalı olmayı ve Allah'ın hoşnut olacağı güzelliklere vesile olmayı gerektirir. Örnek olarak katılımcılardan Kerim Bey, kendisi açısından topluma faydalı olmanın yollarından biri olarak gördüğü istihdam sağlamaya vurgu yapmaktadır:

İşimizi büyütmeye çalışıyorsak tek sebebi insanlara faydalı olabilmektir. Yoksa ben kendi amacım asla ve asla mal biriktirmek peşinde hiç olmadım, olmayacağım da... O para, aracılığını yapmıyorsa o paranın da anlamı yok. (Kerim, 43)

Bu ifade, dinin diğerkâmlığı tavsiye eden öğüdünden beslendiği için kaynağı din olan bir motivasyonun eseri olup katılımcıların çalışmaya en fazla gerekçe gösterdikleri sebeplerdendir. Bunun yanında ayrıca çalışmayı emreden din anlayışından kaynaklı bir motivasyon da bulunmaktadır. Bu anlayışa göre Allah boş duranları sevmediği için para kazanmadan bağımsız olarak bir şeylerle meşgul olmak, ibadetle eşdeğer bir faaliyettir. Bu bakış açısından hareket eden katılımcılar, dinin çalışmayla ilgili talebi açısından salt para kazanma amacına matuf iktisadi bir eylemden ziyade, çabanın kendisinin önemli olduğunu vurgulamakta ve bu konuda hadislerden örnekler vermektedirler. Bu örneklerden birini Salih Bey dile getirmektedir:

Tabi, çalışmak ibadettir. Son nefesimizi verinceye kadar, elimizde bir fidan bile varsa dikmek lazım. Diyor ki ibadet et yarın ölecekmişsin gibi, çalış hiç ölmeyecekmiş gibi. (Salih, 59)

Çalışmayı ibadet olarak gören katılımcının son nefese kadar eldeki fidanın dikilmesi gerektiğiyle ilgili sözü sonuçtan bağımsız olarak her daim çalışılması gerektiği düşüncesini yansıtmaktadır. Müslümanların din ile dünya arasında kurması gereken denge hususunda zaman zaman bir ölçüt olarak dile getirilen ve benzer biçimleriyle kimi kaynaklarda hadis olarak geçen "Hiç ölmeyecekmiş gibi dünyaya çalış, yarın ölecekmiş gibi de ahirete çalış." sözünün çalışmanın dini açıdan önemini ifade etmek isteyen birçok katılımcı tarafından dile getirdiği görülmektedir. Katılımcıların bu ve benzeri sözleri, çalışmanın başlı başına bir amaç olarak görüldüğü ve bu duygunun din tarafından beslendiğini ortaya koymaktadır.

Araştırma grubu açısından çalışmayı teşvik eden bir faktör de ticari faaliyetlere yönelik dini müktesebattır. Zira verilen örnekler İslami kurala uygun olarak yapılan ticaretin peygamber tarafından övgüyle karşılandığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Bu anlatımlarda, ticarete hayır ve bereket olduğu dile getirilmekte ve ticaretin helal para kazanmanın önemli bir yolu olarak gösterilmektedir. Bazı katılımcılar ise dinin ticari faaliyetlere yönelik sempatik tavrını peygamberin çarşı pazarda yaptığı alışveriş hikâyesiyle süslemekte ve onun işaret ettiği esasların günümüz iktisadı için model olabileceğini ifade etmektedir. Dini anlayışın zengin ve güçlü olmaya yönelik olumlu bakışını yansıtan bir başka gerekçede ise başkalarına dağıtabilmesi için Müslümanın güçlü olması gerektiği ifade edilmektedir:

Müslüman zengin olmalı ama iyi de dağıtmalı. Dağıtmak için zengin olmalı, ben buna inanıyorum. Güçlü olsun ezilmesin, Müslüman dilenmesin, el açmasın. Çünkü güçlü olması ayrıdır. (İlyas, 38)

İlyas Bey'in Müslümanın herkese dağıtabilecek kadar güçlü olması gerektiği inancı ve temennisini dile getiren bu düşünce, dünyadaki yokluğu cennetin güzellikleriyle teselli eden Müslüman profiline yabancı gibi görünmektedir. Haenni, bu nedenle "Müslüman'ın onurunu ifade etmek için, geleneksel İslam'ın kaderci ve mütevazı kişiliğin ötesine geçerek, ümmetin kapitalist ruhunu uyandırmayı amaçlayan yeni bir girişimci dindarlık türü" olarak tanımladığı bu profili *piyasa dostu* diye adlandırmaktadır.⁴⁵ Aslında Haenni'nin yeni dindarlık türü olarak tasvir ettiği bu dindarlık da dikkat edilirse peygamberin "Güçlü mümin zayıf müminden hayırlıdır." hadisine dayandırılabilen, dolayısıyla katılımcı tarafından İslam'a daha uygun olduğu düşünülen bir düşünce benimsenmektedir. Müslüman olmayı bir üstünlük olarak gören bir diğer katılımcı Fatih Bey ise üstün bir varlık olarak insan olmanın ve Müslümanlık payesine sahip olmanın gereği olarak Müslüman insanın bir şeyler üretmekle mükellef olduğu inancını ifade etmektedir.

Müslüman insan, bana göre üretmekle mükelleftir... Bizi diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden bir tanesi olan akıl, irade, bilinç duygu ve hislerimiz bize bir takım sorumluluklar yüklüyor... Bir insan ve özellikle bir Müslüman olarak, ben çalışmanın olmazsa olmaz şart olduğuna inanıyorum. (Fatih, 61)

Bu alıntının son cümlesi, dünya içinde aktif olarak bulunmayı teşvik eden bir dini inancı yansıtmaktadır. Hâlbuki bu düşünceyle taban tabana zıt olan, dünyadan el etek çekerek kendini dine adama anlamındaki *inzivayı* bir yaşam biçimi olarak tercih eden *bir lokma bir hırka* anlayışı, çok defa İslam dünyasının iktisadi olarak geride kalmasının temel sebebi olduğu iddia edilmiştir. Bu nedenle katılımcılara bu deyimle ilgili düşünceleri de soruldu:

Ben bir lokma bir hırka anlayışının İslam'da olduğunu düşünmüyorum. Müslüman, bir lokma bir hırka anlayışı ile yaşamaz. Müslüman kaderci değildir. O tasavvuftaki yanlış bir anlayıştır. İslam'da münzevilik yok ki. (Fatih, 61)

Yer verilen ifadede de olduğu gibi katılımcıların soruya karşılık verdikleri cevaplar, *bir lokma bir hırka* anlayışının görüşülen iş adamlarında kayda değer bir karşılığı bulunmadığını ortaya koymaktadır. Çoğunlukla böyle bir anlayışın İslam'da yeri olmadığı ifade edilmektedir. Kavrama biraz daha sempatiyle bakan birkaç katılımcı ise insanın Allah'la arasındaki irtibatı koparan dünyevi şeylere sırt çevirmek, Allah'a yakınlaştıracaktır fakat zamanın değişmesinden dolayı şartlar da değişmiştir düşüncesindedir. Bu nedenle böyle bir uygulama, ihtiyaçların ve sorunların biriktiği günümüzde mümkün olmadığı gibi doğru da değildir.

2.3. İktisadi Tutum ve Davranışlarda Dini Etki

Çalışmada cevabı öğrenilmek istenen bir soru da katılımcıların sahip olduğu dini anlayışın onların iktisadi tutum ve davranışları üzerinde nasıl bir etkiye yol açtığıydı. Bunu öğrenmeye matuf sorulardan biri alışveriş yapılacak yeri seçmek, iş yerine çalışan almak gibi iş hayatının karar anlarında kişilerin dindar oluşunu dikkate alıp almadıklarıydı. Farklı yanıtlar olmakla birlikte

⁴⁵ Patrick Haenni, *Piyasa İslamı: İslam Suretinde Neoliberalizm*, çev. Levent Ünsaldı (Ankara: Maki Basın Yayın, 2011), 81-82.

katılımcıların ifadeleri özet olarak iş hayatının farklı bir alan olmasından dolayı din faktörü ya da duyguları karıştırmamanın gereğini anlatmaktadır. Konuya çoğunlukla inançlara hoşgörü esasından yaklaşarak kişinin inancının kendisi ile Allah arasında bir mesele olduğu dile getirilmekte, bazen de iş hayatının kendine ait kurallarından dolayı böyle bir ayrımı yapmanın mümkün olmadığı ifade edilmektedir. (Hasan, 58; Beşir, 66; Aydın, 45; Hakan, 57; Yasin, 44; Metin, 41; İbrahim, 50; Yaşar, 45; Nihat, 53; Ali, 45; Kerim, 43)

Benzer bir yaklaşımı işletme sahiplerinin çalışanlarıyla ilişkilerinde görmek mümkündür. Katılımcılar yanlarında çalışanların ibadetlerini yerine getirmelerinden memnuniyet duyacaklarını, bazıları da örneğin çalışanlarını namaz kılmaya teşvik etmeye çalıştığını anlatmaktadır (Mehmet, 41). Ancak bu kişiler yine de ibadet mevzusunda çalışanlarına çok müdahil olmadıklarını eklemektedirler. Sonuçta kendi işleri açısından çalışanların vasıflı olmasının önemli olduğunu düşünmektedirler. Zira dindar olan bazı elemanlardan hiç verim alamadıkları gibi dindar olmadığı halde mesleğinde çok başarılı ve bir o kadar ahlaklı çalışanlarının olduğu örneğini de vermektedirler. Bu hususta bir istisnalarının olduğu görülmektedir. O da güvenilir olmak ve güzel ahlaka sahip olmaktır. Çünkü bu iki vasfa sahip olmak, iş yerinde çalıştırmanın ön koşulu gibi duruyor:

Yok, ona dikkat etmeyiz kesinlikle. Çünkü ticarete biz bu konuları pek önemsemiyoruz yani. Dürüst olsun dini mezhebi ırkı ne olursa ilgilendirmiyor. (Nihat, 53)

Dürüst olmadıktan sonra zaten işinde ne kadar nitelikli olsa onunla çalışmazsın. Sürekli seni kandırır, belki yeteneklidir ama faydalanamazsın ondan. (Metin, 41)

Ticari açıdan düşünürsek işlerini yapmaları daha iyidir. Ama dindar olursa biraz daha yumuşak davranırım ona. Buraya biri geldi iş için, başkası vasıtasıyla işçi olarak çalıştırır mısın, çalıştırırım dedim. Çalıştırdım, eli ağırdı normalde, bana eli seri eleman lazım hızlı çalışsın diye. (Mehmet, 41) Görüşülen katılımcıların hepsi çalışanlar arasında adil olmaya çalıştığını, kişilerin inançlarını, etnik kökenlerini ve diğer farklılıklarını ayırım sebebi yapmadıklarını ifade etmektedirler. “Dindar olursa biraz daha yumuşak davranırım.” diyen Mehmet Bey, yanında çalışanın dindar olması tercihi konusunda diğer katılımcılardan farklı davranıyor görünmektedir. Fakat sözlerinin devamında işine pek bir katkısı olmayan çalışanın dört yıl idare etmesinin sebebini “Dindarsa bırak çalışmaya devam etsin.” diyen babasını kırmamaya bağlamaktadır. Fakat buna rağmen işyerinin işleyişinde katılımcının inancının oldukça etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Mola ve paydos saatlerini namaz saatlerine göre düzenlemekte, namaz kılmayan çalışanları namazı sevsin diye, rica ettiği bir imama çalışanları için dini sohbet yaptırmaktadır. Yalnız işletmesinin işleyişini dini emirlere göre dizayn ettiğini söyleyen katılımcının bu tutumunun katılımcıların genel tutumunu yansıtmadığını belirtmek gerekir. Görüşülen katılımcıların çoğu çalışanlarının ibadetlerini rahatça yapabileceklerini, iş yerinde bunun için ayrılmış bir alan olduğunu belirtmektedirler. Ancak az önce temas edildiği gibi genel olarak iş hayatı ayrı bir alan olarak görülmektedir. Dini rutinlerin icra edilmesinden hoşnut olacağını söyleyenler de sonuç olarak inançları kul ile Allah arasında olan bir tercih olarak karşılamakta ve bunların işletmenin çalışma prensibini bozmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bu nedenle katılımcıların dini inançlarının pratik boyutta işletmenin işleyişini etkileyecek bir faktör olduğunu söylemek güç görünmektedir.

Bununla birlikte katılımcıların ifadelerine bakıldığında dini söylemin çok güçlü bir şekilde yer aldığı söylenebilir. Bu bağlamda en fazla dikkat çeken kullanımlar helal-haram kavramlarıdır. Birçok katılımcı helal rızık, helal gıda, helal mülk, helal kazanç, helal alışveriş kavramlarını kullanmakta ve yaptığı iş ve işlemlerde bu kavramları gözettiğini ifade etmektedir. Zira onlara göre helal-haram gözetilmediği zaman ise yukarıda değindiğimiz hayır ve bereket olmaz. Bu da işlerin yolunda gitmemesinin ve kazancın fayda vermemesinin sebebidir.

Dinin iktisadi tutum ve davranışlara etkisi çerçevesinde cevabının aranması gereken bir soru da kadınların iş hayatındaki konumuyla ilgili katılımcıların ne düşündükleridir. Aşağıdaki örnekte olduğu gibi kadınların çalışmasıyla ilgili verilen cevapların çoğu dini gerekçeyle temellendirilse bile başka gerekçelere dayandırılan cevaplar da bulunmaktadır. Bazı katılımcılar İslami açıdan kadınların çalışmasında sakınca görmediğini fakat kadınla ilgili özel durumların çalışmalarına mani olduğunu dile getirmektedir. Örnek olarak *fitratının* çalışmasına mâni oluşu, çoluk çocuğa bakması gerektiği ve yapı olarak dayanıksız oluşu bu gerekçelerdendir.

Bana göre kadının yeri evidir. Zaten bununla ilgili hadis de var. Ama tabii ihtiyacı varsa kötü yollara düşeceğinden namusuyla çalışması daha iyidir. (Yusuf, 50)

Kadınların çalışmasını doğru bulmayan bütün katılımcıların kesin bir kural olarak bu yöndeki düşüncelerini pratiğe döktükleri sanılmasın. Hatta bu katılımcılardan bazısı da hali hâlihazırda iş yerinde kadın çalıştırmaktadır. Kadınların iş hayatındaki varlığını onaylamayan kanaatini dile getirirken “Toplum uyarlayamıyoruz.” diyen İlyas Bey, aslında bu durumu izah etmektedir. Sahip olduğu dini inanç, kadınların çalışmaması gerektiği yönünde ama kadınlara da hitap eden giyim sektöründe çalışıyor olması gerçeği, onu zorunlu olarak mevcut duruma uyum sağlamaya itmektedir.

Dini anlayışın iktisadi tutum ve davranışlar üzerindeki etkisini anlamak için son olarak kazancın nasıl ve hangi motivasyonla kullanıldığına da bakmak gerekir. Tasarruf yapıp yapmadıkları ilgili soruya katılımcıların bir kısmının, kavrama İslami anlamından yaklaşımları, dini inancın insanların düşünce yapıları üzerindeki etkisine bir örnek olarak kabul edilebilir. Kerim Bey’in “Ben çok dikkat ederim. Biraz Allah korkum olduğu için az değil çok tasarruf yaparım her şeyde.” sözü buna bir örnek teşkil etmektedir. Tabii olarak bu noktada kavramın kendisi İslami terminolojinin ürünü olan *israf* konusuna da temas edilmektedir. Fakat katılımcıların israfa karşı tutumu, asketik ahlakta olduğu gibi dünyanın zevklerinden uzak durma amacına matuf görünmemektedir. Aksine görüşmelerde elde edilen veriler, maddi anlamda dünyanın güzellikleriyle oldukça barışık bir kesime işaret etmektedir. En güzel arabaya binmek, çocuğunu en güzel koşullarda yetiştirmek, en güzel evde yaşamak çoğu katılımcının kendisine yakıştırdığı nimetlerdir “Ben güzel giyinmeyi, güzel yemeyi severim. En güzel ayakkabıyı, en güzel kıyafeti alırım.” diyen Hasan Bey gibi, katılımcıların önemli bir kısmı dünya nimetlerini reddetmemekte aksine Allah’ın da hoşnut olduğu bir davranış olarak resmetmektedir. Karşı çıkılan şey, daha çok gösteriş amaçlı ve gereğinden fazla harcamadır.

Birliklerini nasıl değerlendirdikleriyle ilgili olarak katılımcıların verdikleri yanıtlar ise, kazancın tekrar yatırıma dâhil edilerek işin büyütülmesi hususunda bir eğilimin olduğunu ortaya koymaktadır. Örnek olarak Fatih Bey’in “Benim iş dışında bir yatırımım yoktur. Diyelim ki bu ay yüz liram arttı, gider bir araba alırım.” şeklindeki sözü, sermayesini daha da artırmak için elde ettiği

kârını sürekli üretime sokan ve bu davranışını disiplinli bir şekilde sürdüren *ekonomik insana* ait gibidir. Zira sermaye ve kârın her defasında daha fazlasını elde etmek için yatırıma dönüştürülmesi ve bunun bir döngü içerisinde devam etmesi, Wallerstein’ci anlamda kapitalist ekonomi yapısının esasını teşkil etmekte olup⁴⁶ kârın maksimize edilmesi için çabalayan rasyonel tutumla uyumluluk arz etmektedir.

Fakat rasyonel tutuma sahip *ekonomik insanda* birikimin nihai hedefi de bireysel yarardır. Hâlbuki yüz lirası arttığında gidip işine yatıracığını söyleyen aynı kişinin, “Ben sefere çıkmakla görevliyim, çalışıp üretmekle görevliyim.” diyerek peygamberden aldığını söylediği ufku belirtmesine ve “Amacımız üretmek, Müslüman olarak üreterek topluma faydalı olmaktır.” sözleriyle amacını dile getirmesine bakılırsa, aynı kişinin davranışının Allah’ın rızası ve toplumun yararına matuf olduğu görülür. Bu nedenle örneği verilen davranış modeli için, Zaim’in deyişiyle *Müslüman insan* tipinin daha makul bir karşılık olduğunu söylemek mümkündür. Zaim, Batı iktisadının yalnızca servet artırmayı amaçlayan ve kazandığı karı sınırsızca tüketme hakkı tanıyan özelliğinin aksine ahlakı esas almayı, ihtiyaç kadar tüketmeyi, insan ve toplum refahı ile ahiret felahını amaçlamayı, Müslüman insan modelinin etkin olacağı İslam iktisadının özellikleri diye sıralamaktadır.⁴⁷ “İnsan kazandığını yemeli mi?” sorusuna “Hayır öyle bir hakkımız var mı? O kazandığını paylaşmalı.” cevabını veren Kerim Bey de kazanılan para üzerinde sınırsız tasarruf hakkı olmadığı yönündeki bu inancı onaylamaktadır.

Modern dünyada *İslami iktisadi* hayata geçirecek olan Müslüman girişimcilerin üstesinden gelmeleri gereken en önemli sorunlardan biri faiz ve bankacılık konusudur. Zira geleneksel bankacılık sistemi esas olarak faize dayalı işlemekte, faiz ise İslam’ın yasakladığı uygulamaların başında gelmekte ve bu husus birçok Kur’an ayetinde açıkça belirtilmektedir.⁴⁸ Oysa modern ekonomik koşullarda bankacılık ve finansal oluşumların bir ihtiyaç olduğu da bir gerçektir. Bu nedenle söz konusu ihtiyaca yönelik olarak *katılım bankası* adıyla faizsiz işleyen alternatif bankalar kurulmuş, bu bankaların örnekleri Türkiye’ye de gelmiştir. Fakat mevcut görüntü, finansal konularla ilgili sorunların tam olarak çözülemediğini ve sözü edilen bankalarla ilgili tereddütlerin olduğunu ortaya koymaktadır.

Faizin dinen yasak olduğu ve bu nedenle uzak durulması gerektiği hususunda bütün katılımcılar hemfikirdir. Ancak nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla çekilecek olan krediyle ilgili görüşler farklılaşmaktadır. Fatih Bey, haksız kazanç olarak faize karşı olduğunu söylemektedir. Buna örnek olarak birine yüz lira verip karşılığında bir müddet sonra yüz on lira almayı vermektedir. Ama ona göre bankacılık sistemine entegre olduğumuz bir dünyada bankacılık vazgeçilmez bir sektöre dönüşmüştür. Dolayısıyla bir dindar olarak o, bankayla çalışmanın ya da kredi almanın herhangi bir mahzurunun olmadığına inanmaktadır. Bu konudaki düşüncesinde oldukça iddialı görünen katılımcı, gerekçe olarak da enflasyon oranlarını vermektedir.

⁴⁶ Aylin Yonca Gençoğlu, “Kapitalizme Teorik Yaklaşımlar: Kapitalist Ekonomik Sistemin Temel Nitelikleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Temaşa Felsefe Dergisi* 2020/14 (2020), 245.

⁴⁷ Sabahaddin Zaim, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, ed. Adem Esen vd. (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2010), 19-44.

⁴⁸ Bkz. *Kur’an-ı Kerim Meali*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011), el-Bakara 2/275-279; *Kur’an-ı Kerim Meali*, Âl-i İmrân 3/130; *Kur’an-ı Kerim Meali*, er-Rûm 30/39.

Benzer bir faiz tanımı yapan Beşir Bey de oturduğu yerden bankaya koyduğu paranın üzerine gelecek olan faizin, dini kural dışında kendi ticaret ahlakına da uymadığını söylemektedir. Fakat o da anapara üzerinden borç alma imkânının olmadığı günümüzde zorunlu olarak bankanın kendilerine açtığı kredi limitinden kullandıklarını ifade etmektedir. Bankanın sunduğu krediyi kullanmada dini açıdan bir sakınca bulmadığını da “Yani bugün siz en yakınınıza şunu diyemezsiniz, varsa bana yüz bin lira ver seneye ben sana vereyim, kimse vermez.” sözüyle gerekçelendirmektedir. Böylece her iki katılımcı da enflasyon gerçeğine işaret ederek faizi yorumlamakta, günümüzde bankadan kredi çekmede dini açıdan bir mahzur olmadığı inancını paylaşmaktadır.

Katılımcıların çoğu ise kredinin de faiz olduğu konusunda kuşku duymamaktadırlar. Fakat bunlar da kendi içlerinde iki gruba ayrılmaktadır. Birinci gruptakilere göre kredi kullanmak haram olup kesinlikle uzak durmak gerekir. Bu gruptakiler, bugüne kadar hiç kredi kullanmadığını ve bundan sonra da çok zor durumda kalmadıkça kullanmama konusunda kararlı olduklarını söylemektedirler. Bunlardan kredinin insanı kemirip bitiren özelliğine işaret edenlerin (Abdullah, 39; Aydın, 45; Yaşar, 45; Ali, 45) krediyi *bulaşmamak lazım* tabiriyle ifade etmesi dikkat çekicidir. Bunlara göre mümkün olduğunca kişinin kendi öz kaynaklarıyla işlerini çevirmesi gerekir. Çünkü araba alayım, ev alayım diyerek ihlal edilen sınır, insana hayırdan çok zarar getirmektedir.

İkinci gruptaki katılımcılar ise kredi çekmenin dinen hükmünün şartlara göre değişeceğini düşünmektedir. Mesela bunlardan biri İktisadi Ticari Bilimler Fakültesi mezunu olan Fatih Bey, kredi kullanımının hükmünün kişiye, işletmeye ve yapılan işleme göre değişeceğini söylemektedir. Şartlara göre durumun değişebileceğini söyleyen katılımcıların, genelde alınacak kredinin nakit olarak alınmamasını önemli bir ölçüt olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla banka aracılığıyla ev almanın ya da teçhizat almanın bir sakıncası bulunmamaktadır. Mesela fabrikayı kurduğu günden bugüne kadar hiçbir zaman krediye başvurmadığını söyleyen Mehmet Bey, aldığı fetvaya dayanarak katılım bankası aracılığıyla iş makinesi almak istemiş fakat son aşamada bankanın TEFE ve TÜFE’ye göre ödeme koşullarının değişeceğini söylemesi üzerine teklifi reddettiğini belirtmektedir.

Buraya kadarki ifadelerden de anlaşılacağı gibi finansman konusu, dini hassasiyeti olan girişimciler için zorlu bir sınav işlevi görmektedir. Bir yandan dinin faiz yasağı ama diğer yandan karşı karşıya kalınan realiteler önemli bir gerilim kaynağı oluşturmaktadır. Aşağıda bu gerilimi yaşayan katılımcıların görüşlerine yer verilmiştir. Yusuf Bey, yaşadığı gerilimi “Kredi haramdır ama ne yapalım.” sözleriyle ifade etmektedir. Faiz kullanmayı kendisi üzerinden örnekleyen Murat Bey, cezasının olacağından emindir ama Allah’ın affediciliğine sığınmaktadır. Daha önce zorunluluktan kredi çekmek zorunda kaldığını söyleyen Kerim Bey ise *vicdansız tefecilerden* alma yerine devletin himayesindeki bankalardan faiz alınmasını yeğlemektedir:

Biz biliyoruz bu haram kesinlikle, ben yaptım diye asla birine git kredi çek, şunu yap, bunu yap demem. Ama en azından, en azından sıkışan insanlar, ben gene o kanaatteyim, dışarda vicdansız bir tefeciye denk geleceğine bankaya gitsin; bankanın, devletin en azından kanatları altında kesinlikle. (Kerim, 43)

Görüşlerine yer verilen katılımcıların da söylediklerinden anlaşılacağı üzere birkaç istisna dışında kullanmak zorunda kalsa bile çoğunluk modern bankacılığın tüm araçlarının dini açıdan

doğru olmadığı inancındadır. Peki, onlara göre bankacılığın İslami bir seçeneği olabilir mi? Bu soruyu cevaplarken İslami bankacılığın zorluğuna temas eden katılımcılar, bankaların parasal faaliyetler üzerinden kâr kazanma temel amacına işaret etmektedir. Bu nedenle de onların önemli bir kısmı esas olarak İslami bankacılığın mümkün olamayacağını düşünmektedirler. Soruya olumlu yanıt verenler ise böyle bir bankacılığın ya din motivasyonlu dayanışma müesseseleri yoluyla, ya da bu işi karsız yapacak devlet eliyle mümkün olabileceğini düşünmektedir. Bu meyanda İslami finans kuruluşları olarak bilinen katılım bankaları da soruldu. Katılımcıların bir kısmı, geleneksel bankalara tercih ettiğini söylemekle beraber onların da aralarında dâhil olduğu büyük bir çoğunluğun, bu bankalara da kuşkuyla baktığı anlaşılmaktadır. Buna gerekçe olarak da bu bankaların kullandığı uygulamaların özü itibarıyla geleneksel bankalardan hiçbir farkının olmadığı gösterilmektedir. Katılımcıların sadece biçim olarak farklı dediği durumu tutarsızlık olarak gören İbrahim Bey, sömürü olarak tanımladığı söz konusu bankacılık türünün kaldırılması gerektiği kanaatini dile getirmektedir:

Bu tür bankalar da diğer bankalar gibi, faizcilik üzerine kurulu bankalar gibi, akşamleyin parasını Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Merkez Bankası'nın kasasına koyar ve her gece oradan faizini alır. [...] Yani burada aslında İslami bankaların insanları sömürdüğünü, oraya bir para yatırdığınızda normal bankalardan daha az vergi verdiklerini görüyoruz. (İbrahim, 50)

Bu nedenlerden dolayı bankacılık ve finansal enstrümanlar, dini inancın gereklerini hayatına tatbik etmeye çalıştığını söyleyen girişimciler açısından huzursuzluğa neden olan bir gerilim kaynağı olarak durmakta ve iktisadi eylemleri sürdürme konusunda bir handicap olarak görülmektedir. Soruna yönelik kimi zaman bir çözüm olarak dile getirilen İslami ekonomi fikrinin ise pratikte çok kolay olmayacağı düşüncesi göze çarpmaktadır.

Sonuç

Dinin iş hayatındaki etkilerinin anlaşılmasının amaçlandığı bu çalışmada görüşme yapılan iş adamlarının sahip olduğu din ve dindarlık anlayışı ve bu anlayışın çalışma motivasyonu, iktisadi tutum, iktisadi davranış üzerindeki etkileriyle ilgili sorulara cevap bulunmaya çalışılmıştır.

Çalışmada cevabı aranan ilk soru araştırma grubunun sahip olduğu din ve dindarlık anlayışının nasıl olduğuydu. Elde edilen bulgular dinin araştırma grubu açısından çok önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Zira görüşmelerde dinle ilgili olarak konuşan iş adamlarının tamamı dinle ilgili olumlu düşüncesini dile getirmiş ve dinin insan hayatı açısından önemine değinmiştir. Din ve dindarlığın ne olduğu, kime dindar denebileceği konularında ise görüşlerin farklılaştığı görülmektedir. Din ve dindarlığı tanımlamalarda sıklıkla dinin ahlaki buyrukları olan dürüstlük, vicdan, kul hakkı, adalet gibi değerlerin önemine değinilmiştir. Bu değerlerin önemine değinen katılımcıların namaz, oruç, hac gibi temel ibadetlerin tek başına yeterli olmadığını belirtmeleri ise dikkat çekicidir. Bu durum ibadet boyutuna nazaran dinin etki boyutunun ön plana çıkarıldığını göstermektedir.

Katılımcılar nezdinde dinin sahip olduğu önemden dolayı modernleşmeyle birlikte dinin toplum üzerindeki etkisini yitireceği şeklindeki sekülerleşme varsayımı bu çalışma açısından yanlışlanmaktadır. Bununla birlikte dini ile seküler olanın karşılaşmasında birtakım gerilimlerin de

hiç yaşanmadığı söylenemez. Örnek olarak kadının iş hayatındaki konumu ve bankacılık konuları, gerilimin en üst düzeyde yaşandığı alanlar olarak dikkatleri çekmektedir. İslam dininin bütünlükçü özelliğine vurgu yapan katılımcıların önemli bir kısmı, prensip olarak İslami esasların toplumsal hayatın tamamını kapsaması gerektiğini düşünmekle beraber pratik zorluktan dolayı günümüzde böyle bir şeyin doğru olmayacağı kanaatini de belirtmeyi ihmal etmemektedirler. Örneğin kadınların çalışmasını dini inancı açısından doğru bulmayan katılımcılar, günümüz koşullarında kadınların iş hayatının dışında kalmalarının güçlüğünden söz etmişlerdir. Benzer olarak bankada para bulundurmanın, kredi kartını kullanmanın doğruluğu konusunda bile şüphe duyan katılımcılar, günümüz iktisadi yapısında bankanın sağladığı kredi ve diğer enstrümanları kullanmaya mecbur kaldıklarını dile getirmek suretiyle yaşadıkları huzursuzluğu ortaya koymuşlardır.

Çalışmamızın ikinci önemli sorusu dini anlayışın çalışma motivasyonu üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğuydu. Araştırma grubunun paraya yönelik yaklaşımları, risk ile ilgili düşünceleri ve geleceğe dair düşüncüleri açısından modern ekonomiye uyum sağlama noktasında yeterli motivasyona sahip oldukları söylenebilir. Zenginlik ve para sadedinde güçlü olmanın daha hayırlı olduğu peygamberin hadisleriyle anlatılmaya çalışılmış, birçoğu tarafından işi büyütme, seri üretime geçme, çalışılan sektöre ilave olarak başka sektörlerde de yatırımlar yapma gibi hedefler dile getirilmiştir. Risk, başarı, işveren-işçi ilişkileri gibi konularda da rasyonel ilkelerin önemine değinilmiştir.

Din ile dünya ilişkisinde katılımcıların genel olarak ölçü esasını gözetmediği söylenebilir. Sekiz katılımcının kullandığı “Hiç ölmeyecekmiş gibi dünyaya, yarın ölecekmiş gibi ahirete çalış.” sözü onların hayata bakışlarını sağlayan bir çerçeve gibi görünmektedir. Bu sonuç, *bir lokma bir hırka* şeklinde ifade edilen, dünyanın ihmal edilmesi anlayışının katılımcılar tarafından kabul görmemesi ile tutarlı görünmektedir. Öte yandan geleneksel İslami çalışma ahlakının teşekkülünde etkisi olduğu düşünülen İslam tasavvuf tarihindeki öğütlerde de din ve dünyanın bir muvazene ilişkisi içerisinde ele alındığı ve kınanan kazancın, harama bulaşan kazanç olduğu görülmektedir. Dolayısıyla katılımcılarda gözlenen, helal-harama riayet etmek kaydıyla çalışmanın övüldüğü anlayış, geleneksel İslami çalışma ahlakıyla da uygunluk göstermektedir. Hemen hemen bütün katılımcılar, çalışmanın dini açıdan önemine değinmiş, bazıları ise çalışmayı ibadet olarak tanımlamıştır. Katılımcıların çalışmanın önemine dair dile getirdiği sözler, Weber’in betimlediği şekilde, görev bilinciyle dünyanın içinde aktif olarak bulunmayı ifade eden Kalvenist öğretiyi çağrıştırmaktadır. Hâlbuki katılımcıların çalışmayla ilgili tutumları Kalvenist öğretilerdeki gibi ödev bilincinden kaynaklanmadığı gibi para kazanmaya yönelik ilginin de en çok İslami iş ahlakına uygun olarak topluma yararlı olabilmek fikrinden doğduğu, katılımcıların ifadelerine yansımaktadır.

Girişimcilerdeki bu dini güdüye karşılık sahip olunan dini anlayış, ekonomik ilişkilerin rasyonel ilkelere göre tesis edilmesine engel görünmemektedir. Görüşülen katılımcılar ekonominin dinden bağımsız olarak kendi rasyonel kurallarıyla yürüdüğünü düşünmektedirler. İş hayatında başarılı olmak için ekonomik alanın kurallarına uymak gerekir. Bu düşünce, kişilerin kendileri ile yaratıcıları arasında olan inançlarının farklı bir alan diye ifade ettikleri işletme düzenine yansıtılmaması gerektiği düşünceleriyle de örtüşmektedir. Aynı bakış açısını onların alışveriş

yapılacak yer tercihi, iş yerine eleman seçimi, namaz/oruç vakitleri ve kadının iş hayatındaki yeri konusuyla ilgili yaklaşımlarında da okumak mümkündür. Bu nokta iş adamlarının sahip olduğu dini anlayışın onların iktisadi tutum ve davranışlar üzerindeki etkisinin ne olduğu sorusunun cevabına götürmektedir. İslami söyleme başvuran katılımcılar teorik olarak İslami olana vurgu yapmaktalarsa da pratik zorluklardan dolayı iş hayatının kendine has kurallarına uyulması gereğinden söz etmekte ve çoğu zaman bu düşünceyi de dini bilgileriyle temellendirmeye çalışmaktadırlar. Bununla birlikte iş hayatının ister istemez dini hayattan alıkoyduğu ve bundan dolayı yaşanan rahatsızlığın zekât verme, bağış yapma, istihdam yaratma gibi davranışlarla telafi edilmek istendiği de görülmektedir. Dolayısıyla dini ile dünyevinin karşılaşmasında ortaya çıkan gerilim, dini olanın sekülerle uyumlu olarak tekrar inşa edilmesi, sekülerin ise dinle açıklanmasıyla aşılmaya çalışılmaktadır.

Tüm bu verilerden hareketle İslami kimliklerini ön plana çıkaran katılımcıların sahip oldukları din anlayışlarının çalışmayı, kazanmayı teşvik ettiği gibi aşırılığa kaçmadıkça tüketmeyi, kısacası dünyanın tüm nimetlerinden yararlanmayı da onayladığı söylenebilir. Dolayısıyla iktisadi gelişmeye herhangi bir engel oluşturmadığı gibi çilecilik ve tutumluluğu da özendirmeyen bir dini anlayıştan söz edilebilir.

Sonuç olarak elde edilen bulgulardan olan çalışmayı ve başarıyı teşvik eden din anlayışı hem iş hayatı hem de dini hayatta akılcılığa yapılan vurgu ve modern ekonomik yapıya uyum sağlama çabası, Türkiye'nin başka yerlerinde daha önce yapılan çalışmaların verileriyle benzerlik göstermektedir. Buna rağmen araştırma yapılan yerin kendine has dinamiklerinden dolayı dini anlayış ile dünyaya bakışta araştırma grubunun kendine has farklılıkları bulunmaktadır. Katılımcıların dini tanımlamalarında, kendilerinin dinle olan ilişkilerini ifade etmelerinde, dinle ilgili konuşurken bunu açıklamalarında sözü edilen farklılıkları görmek mümkündür. Bu durum Türkiye'nin her yerinde geçerli homojen bir din anlayışının olmadığını ortaya koymaktadır. O halde Türkiye'deki din ile iş hayatı ilişkisinde yekpare bir din anlayışın ötesine geçmek suretiyle benzer çalışmaların farklı inanç gruplarıyla, farklı zamanlarda ve coğrafi muhitlerde de yürütülmesi yararlı olacaktır.

Kaynakça

- Akşit, Bahattin vd. *Türkiye’de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Alayoğlu, Nihat. *Aile Şirketlerinde Yönetim ve Kurumsallaşma*. İstanbul: MÜSİAD Yayınları, 2003.
- Kur’an-ı Kerim Meali*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011.
- Anderson, Alistair R. vd. “Religion as an environmental influence on enterprise culture: The case of Britain in the 1980s”. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research* 6/1 (2000), 5-20.
- Arslan, Hasan. *Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008.
- Austruy, Jacques. *Kapitalizm Marksizm ve İslam*. çev. Agah Oktay Güner. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- Barom, Mohd Nizam vd. *Book In Brief: Sayyid Abul A’la Mawdudi’s First Principles Of İslamic Economics*. ed. Mohd Nizam Barom. Kuala Lumpur: Centre for Islamic Economics (CIE) International Islamic University Malaysia, 2020.
- Barro, Robert J. - McCleary, Rachel M. “Religion and Economic Growth across Countries”. *American Sociological Review* 68/5 (2022), 760-781.
- Bottomore, T. B. “Marx’ın Toplum Bilimi ve Toplum Felsefesi”. çev. Özer Ozankaya. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 23/01 (1968), 357-379.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013.
- Dana, Leo Paul. “Religion as An Explanatory Variable For Entrepreneurship”. *Entrepreneurship And Innovation* 10/2 (2009), 87-99.
- Debbağoğlu, Ahmet. *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1979.
- Dodd, Sarah Drakopoulou - Gotsis, George. “The Interrelationships between Entrepreneurship and Religion”. *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation* 8/2 (2007), 93-104.
- Doğan, Şahin. “Max Weber ve Sabri F. Ülgener’de Zihniyet-Din İlişkisi”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2015), 203-226.
- Gençoğlu, Aylin Yonca. “Kapitalizme Teorik Yaklaşımlar: Kapitalist Ekonomik Sistemin Temel Nitelikleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz”. *Temaşa Felsefe Dergisi* 2020/14 (2020), 237-256.
- Guiso, Luigi vd. “People’s Opium? Religion and Economic Attitudes”. *Journal of Monetary Economics* 50/1 (2003), 225-282.
- Günay, Ünver. “İktisadî Ahlâk ve Din”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 109-128.
- Haenni, Patrick. *Piyasa İslamı: İslam Suretinde Neoliberalizm*. çev. Levent Ünsaldı. Ankara: Maki Basın Yayın, 2011.
- İqbal, Munawar - Molyneux, Philip. *Thirty Years of Islamic Banking*. London: Palgrave Macmillan, 2005.
- Kartal, Gökhan. “Homo-Economicusa Karşı Homo-İslamicus”. *Bildiriler Kitabı*. ed. Abdulkadir Buluş vd. 295-310. Konya: EKOPİ, 2016.
- Kuran, Timur. *İslamın Ekonomik Yüzleri*. çev. Yasemin Tezgiden. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Kurt, Abdurrahman. *İşadamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme*. İstanbul: Emin Yayınları, 2009.
- Marshall, Alfred. *Principles of Economics*. London: Liberty Fund Inc, 8th ed., 1920.
- Merriam, Sharan B. *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*. çev. Selahattin Turan. Ankara: Nobel Yayın, 2018.
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. çev. Sedef Özge. 2 Cilt. Ankara: Yayın Odası, 2016.

- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. çev. Sedef Özge. 2 Cilt. Ankara: Yayın Odası, 2016.
- Noland, Marcus. "Religion, Culture and Economic Performance". *World Development* 33/8 (2005), 1215-1232. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2005.03.006>
- Ökte, M. Kutluğhan Savaş. "Fundamentals Of İslamic Economy and Finance: Theory and Practice". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 9/31 (2010), 180-208.
- Özdemir, Şennur. *MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*. Ankara: Vadi Yayınları, 2006.
- Rodinson, Maxime. *İslam ve Kapitalizm*. çev. Orhan Suda. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1978.
- Swedberg, Richard. *Principles Of Economic Sociology*. New Jersey: Princeton University Press, 2003.
- Şengül, Fatma Nur. "Osmanlı Devleti'nde Çalışma Ahlakı ve İktisadi Uygulamalar". *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi* 3/2 (2017), 9-28.
- Uygur, Selçuk. *The Influence of Religion Over Work Ethic Values: The Case of Islam and Turkish SME Owner-Managers*. London: Brunel University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Varol, Özge. *İslami Çalışma Ahlakının Küçük İşletme Sahiplerinin Finansal Yatırım Davranışlarına Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.
- Waterman, A.M.C. "On Economics Theology and Religion". *Journal of Economics, Theology and Religion* 1/1 (2021), 13-24.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. çev. Milay Köktürk. İstanbul: BilgeSu, 2011.
- Yavuz, Sefer. *Dini Değerlerin Çalışma Hayatında Yeri: Sanayi İşçileri Üzerine Bir Araştırma (Çorum Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Yorgancılar, Serkan. "Muhafazakar Modernleşme: Sabahattin Zaim Üzerinden Bir Değerlendirme". *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 1/2 (2018), 235-245.
- Zaim, Sabahaddin. *İslâm Ekonomisinin Temelleri*. ed. Adem Esen vd. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2010.